I

Целя збудилася рано, пункт о пів до сьомої. Збудилася з привички. Що другий день у неї передполуденна служба на пошті, де вона служить експедиторкою. Передполуденна служба починається о сьомій і триває до другої пополудні. Целя, совісна і точна в сповнюванні своїх обов’язків, як загалом усі женщини, допущені до якої-будь публічної служби, привикла віддавна будитися о пів до сьомої, чи того треба, чи ні, і ні за що в світі вже опісля не може заснути.

Хвилю вдивлювалася своїми великими чорними очима в напротивну стіну, закрашену синявими арабесками по сірому тлі. Посеред стіни висіло велике дзеркало, а по обох боках його широкої золоченої рами видно було дві групи фотографій у різьблених дерев’яних рамочках. Представляли вони її товаришок зі школи і з поштової служби. Целині очі досить довго зупинилися на тих фотографіях, хоч рисів лиць на них не можна було розпізнати: в покоїку стояв легкий сутінок, бо одиноке вікно, що виходило на вулицю, заслонене було дерев’яною ролетою.

— Котра-то там година? — шепнула Целя і, простягши руку, взяла з круглого столика, що стояв тут же в головах у неї, малесенький золотий кишеньковий годинник. Хоча з досвіду знала, що будиться все о тій самій порі, але сама собі не довіряла.

— Пів до сьомої! — сказала.— А мені здавалося, що я сьогодня заспала. Правда, нині рано служби не маю, ну, але потурати собі не треба. Засплю нині, то засплю й завтра і спізнюся на службу!

Так міркуючи, підвела голову і сіла на ліжку. Була тільки в сорочці, що, обшита вгорі коронкою і зіп’ята на раменах, ослонювала її груди і плечі, лишаючи голими гарні, мов із слонової кості виточені, рамена і шию. Надворі був теплий маєвий поранок. Лагідним рожевим проблиском просвічувало сонце крізь спущену ролету до покоїка молодої дівчини,

наповнюючи його теплом і запахом весни, що мішався з запахом колонської води, яка стояла в флакончику на туалетці, і резеди, що цвіла в великім вазоні на вікні. Целя якийсь час сиділа, немов забувшися. Любо їй дихати тим теплим повітрям, насиченим пахощами, любо тонути в тім нівсумерку, що лагодить усі обриси й блиски, спочивати в тій тиші, зрідка перериваній торохтінням коліс по вулиці або гуком далекої військової музики, що виграє марш десь на третій вулиці.

Але забуття тривало недовго. Целя отряслась із нього, стрепенула своєю головкою з коротко остриженим, м’яким, як шовк, попелястим волоссям, наділа панчохи і пантофельки власної роботи і прудко зіскочила з ліжка. Чула себе здоровою, свіжою, молодою. Сон покріпив її; все, що було прикре або неприємне вчора, передучора і в цілій минувшині, тепер немов не існувало для неї. Думка її, півсонна ще, спочиває зі стуленими крильцями і не вибігає поза пороги тої світлички, не заглядає в будущину. Що там будущина! Що там минувшина! Якось-то воно все буде! Целя почуває в тій хвилі тільки одну приємність, яку чинить правильне биття власної крові, тепло власного тіла, м’який дотик власної шкіри, почуття здоров’я, сили і свіжості власних мускулів. Зазирнула до дзеркала, моргнула жартівливо до свого образу і засміялася сердечно, показуючи два ряди білих рівних і дрібних зубків з-поза ніжних рожевих губ.

За хвилинку вже була вбрана в легку перкалеву спідничку і білий негліжик. Натомість умивання заняло їй більше часу. Вода стояла готова у великій скляній умивальниці ще від учорашнього вечора, і Целя з правдивою розкішшю нуряла в ній свої руки, мила лице, шию і рамена м’якою губкою, обтріпуючи, мов горобчик, грубі краплі, що нависали їй на довгих рісницях або з шиї котилися вниз на груди. Була се найбільша приємність її ранішнього туалету, упрощеного, оскільки можна, з огляду на службові обов’язки, приємність тим більша, що Целя могла вповні зазнавати її тільки що другий день, коли мала пополуденну службу. В часі передполуденної служби треба було спішитися.

Умившися і обтершись рушником, Целя перед дзеркалом розчесала волосся, розділюючи його над чолом на дві рівні часті, а відтак за кілька мінут. скінчила зовсім свій туалет, спокійно, систематично і без нічиєї послуги. Хвилю стояла випростувана посеред світлички, широко розвела руки, відтак зчепила їх понад головою і, спускаючи вниз, злегка хруснула пальцями. Потім підійшла до вікна і, злегка потягнувши за шнурок, піднесла ролету. Золотою хвилею бухнуло сонячне світло до світлички, заливаючи її осліпляючим блиском. Прислонивши очі лівою долонею, Целя, упоєна тим блиском, тим теплом, тою фізичною розкішшю життя, весни і молодості, всміхнута і рум’яна, поклонилася на схід сонця і кликнула своїм звучним голосом:

— А! Як же там гарно! Добрий день, сонце! Добрий день, весно! Добрий день, небо блакитне!

II

— А з ким то паннунця так розмовляють? — почувся нараз від дверей голос старої служниці, що ввійшла, щоб попрятати в Целиній світличці.

— Моя Осипова,— сказала Целя, не відповідаючи на се питання,— може би, час уже снідання дістати?

— А тощо собі паннунця думають? — скрикнула добродушно Осипова.— Адже ж нині паннунця до служби не йдуть і разом з панством снідають. А панство ще сплять. Хіба де за годину снідання буде. Я ще навіть огонь не розклала, ані каву не змолола.

— А, правда! — сказала Целя, і її голос затремтів легким розчаруванням.— Треба чекати.

На столику лежала до половини прочитана книжка, перед тижнем узята з випозичальні. Целя була не дуже-то пильна читателька книжок, але в таких хвилях, як оця, коли треба було чекати з півтори години,

вийти нікуди не можна, ані розмовляти нема з ким, книжка була її одинокою розривкою. От і сіла край вікна, з того боку, куди не било світло, і почала читати за той час, поки Осипова стелила постіль і прятала в світлиці. Та, мабуть, книжка була не дуже займаюча, бо, не дочитавши навіть і одної сторони, Целя відложила її набік, попідливала свої квітки, позмітала пил із столика, з пари крісел і з більшого стола, а далі з дзеркала, з фотографій із вікна. Крутячися по своїй світличці, трібувала стиха забриніти якусь пісеньку, але пісенька швидко урвалася, а на чолі дівчини набігла хмарка.

— Коли ж бо мені то не чинить приємності снідати з панством! — сказала нараз, гордо підносячи голову догори, немов відповідаючи на якесь наклонювання. — Коли ж бо я не хочу слухати дурного балакання пана Темницького, ані бути метою огнестрільних поглядів панича Темницького! Адже ж я не обов’язана підлягати їм! Адже ж я плачу їм за харч і за хату! Адже ж не з ласки вони держать мене!

Уся її фігурка тремтіла зі зворушення на саму згадку про товаришів спільних снідань. Молоде чоло поморщилося, очі стратили свій погідний, сонячний блиск, а довкола уст зарисувалася якась складина болю і гіркості, якої перед хвилею ніхто би там не був дослідив.

Целя була сирота без батька і без матері. Старий дідусь посилав її до школи, а пізніше через якихось знайомих виробив їй місце на пошті (без протекції навіть такого мізерного місця дістати годі!), де, здавши приписаний екзамен, була принята за маніпулянтку. Більше старенький не міг для неї зробити, та й за те, що зробив, Целя благословить його пам’ять. Пенсія експедиторки — 35 гульденів місячно — вистарчає на скромне удержання; лекції музики на фортеп’яні і французької мови, котрі в свобідних хвилях дає двом донечкам властителя камениці, вистарчають їй на вбрання і інші приємності життя. В перспективі перед нею рисується по кількох або кільканадцятьох літах служби самостійний поштовий уряд десь на провінції, маленький домик з маленьким огородцем у малім місточку, квітки перед вікнами, стара служниця в кухні і тиха самітна світличка. Панна Целіна, щоправда, рідко забігає

думкою в таку далеку будущину, але завсіди, коли їй се притрапиться, починає чогось зітхати — чи то з туги до такої ідилічної картини, чи з полусвідомого почуття, що, невважаючи на свою ідилічність, ся картина криє в собі якусь порожнечу, якісь темні безодні.

По смерті дідуся Целя перейшла жити до пана Темницького. Пан Темницький — був то приятель небіжчика дідуся і при смертельній постелі обіцяв йому, що буде опікуватися бідною одинокою сиротою. Пан Темницький— то був пенсіонований урядник невисокого рангу, числив 68 літ, мав жінку о п’ять літ від себе старшу і глуху як

дв пень і одного сина, що скінчив у Відні медицину і практикував при тамошній клініці. Пан Темницький був то, що називається "веселий дідусь": лисий, з великими вусами і мохнатими бровами, мав рум’яні щоки, м’яснисті губи, завсіди зложені до усміху, малі і товщем запливаючі очка і здорові зуби і виглядав при своїй жінці, як її син, молодший від неї щонайменше о 20 літ. Жив із своєї пенсії, скромно а акуратно, не служив ніде і нічим не займався. Весь день сидів у своїм кабінеті, курив люльку і читав газети, а вечором ішов до касина, відки вертав перед десятою, аби не платити "шпери". В касині, тобто в товаристві своїх ровесників, славився як сміхованець і фацеціоніст, що, невважаючи на сьомий десяток літ, досі не позбувся охоти до авантурок, або, як він сам говорив, до "маленьких зворушень". А дома, коли сидів за столом при сніданні або обіді і весь час, свобідний від жування, заповнював своїм балаканням, лагідним, монотонним і усипляючим, був подібний до гладкого кота, що, розкішно муркотячи, пасе очима якийсь лакомий кусник, але не хоче перед часом трудитися хапати його, бо добре знає, що коли прийде відповідна нагода, то лакомий кусник сам упаде в його оксамитні лапки.

Півроку вже жила Целя у панства Темницьких, день у день слухаючи монотонного воркотання пана Темницького і поглядаючи на його двозначні усміхи. Зразу забавляла її гутірка того пана, але опісля знудила монотонність і обмежений кругозір його думок. Вона трібувала з ним сперечатися, але се оказалося неможливим: усі її слова він приймав

з добродушним усміхом, мов брикання малої пещеної дитини. Та що пан Темницький ніколи не виходив із границь добродушної жартливості і не позволив собі нічого, що би ображало приличність, то Целя чула себе при ньому супокійною. Хоронила її також жалоба, яку носила по смерті дідуся і яка почасти накладала пута й пану Темницькому. Але оце перед кількома тижнями прибув із Відня молодий Темницький, лікар, і відразу вніс із собою до того тихого гнізда якийсь острий, задушливий дух, що від першої хвилі проняв Целю якоюсь тривогою, почав стискати її груди якимось невиясненим прочуттям остраху і небезпеки.

Доктор Темницький був високий, плечистий, сильно збудований мужчина, з правильними обрисами лиця, з буйним темним заростом. Рухи його були повільні і поважні, голос баритоновий, трошечки хрипуватий, погляд холодний і немов наскрізь пронизуючий. З кождого руху, з кождого слова його було видно, що сей чоловік має дуже високе розуміння про свою вартість, що вміє панувати над собою, але заразом уміє і любить панувати над іншими і привик поборювати всякі трудності, що стоять на заваді його замислам. Ворог усякого сентименталізму, він поглядав на світ холодним оком анатома і віддавна привик судити всіх і вся тільки з погляду свого улюбленого "я". Ворог дотепу і жартів, один тільки зворот виголошував з певним відтінком юмору, а був то жидівський зворот "Wus tojgt mir dus?" (на що мені се придасться?) Був се його оклик, невідступна мірка, яку прикладав до кождої нової речі, щоб оцінити її вартість. Одним словом, був се чоловік наскрізь "позитивний" і реальний. Хоч мав, напевно, не більше тридцяти літ, то, проте, здавалося, що у нього не було ніколи тої "шумної" молодості, що він ніколи не віддавався ніяким ілюзіям, не знав, що то запал і ентузіазм, що ціле його життя було рівною простою лінією, без збочень, скоків і закрутів, без надмірних напружень, але і без слабостей і знесилля. Як у добрій машині, так і в нього все, здавалося, було обраховане, зважене і згори зведене до певної рівноваги.

Перша його стріча з Целіною була дуже холодна і шаблонова. Старий пан Темницький запрезентував їй свого сина, той їй уклонився, Целя відклонилася, пан доктор буркнув "Дуже мені приємно" і зараз

відвернувся, кінчаючи своє перерване оповідання про якийсь клінічний випадок. Але по хвилі, коли побачив, що Целя пильно придивлялася йому, сказав тим самим спокійним і поважним голосом:

— Мушу вам, татку, показати фотографію моєї нареченої.

Батько аж уста розчинив і очі витріщив, бо ні про яку наречену свого сина нічогісінько не чув. Але син з непохитним супокоєм говорив дальше, скоса поглядаючи на Целю:

— Дочка примарія головного віденського шпиталю, одиначка і спадкоємниця величезної камениці на Грабені. Заручини відбулися ще в м’ясопусти. Я не писав вам про се нічого, бо хотів зробити вам несподіванку.

Та, невважаючи на се вияснення, батько не переставав глядіти на сина як на дивогляд, з зачудуванням і недовір'ям. Глуха пані Темницька, що не чула розмови, бачила тільки, що "татко" забув про розсіл, і, торкнувши його рукою за лікоть, сказала гробовим голосом:

— Татку, розсіл вистине!

Тим часом доктор, що при столі сидів насупротив Целіни, звернувся до неї з кількома зовсім байдужними запитами, на які дівчина відповіла коротко, майже не підводячи очей від тареля. А коли обід скінчився, і Целя сквапно відійшла до своєї служби, пан Темницький, що досі ледве міг усидіти з нетерплячки, звернувся до сина.

— Бійся бога, Мільку! Що се за наречена, про яку ти згадував?

— Наречена? — відповів супокійно доктор.— Ніякої нареченої у мене нема.

— Ну, так я й думав. Але що ж се ти за історії видумуєш?

— Се для тої,— і він мотнув головою в напрямі Целіниної світлички.— Виджу, що вдивляється в мене, мов у веселку. Ну, а я люблю кожду річ відразу ставити ясно, реально. Нехай собі дитина на мій рахунок не робить ніякої ілюзії.

— Га, га, га!—засміявся пан Темницький.— Але ж то хитрий пан доктор! Що хитрий, то хитрий! При першій стрічі з панночкою зараз і остерігає її: здалека від мене! Я заручений!

— А воно й найліпше,— сказав поважно пан доктор. — Нехай згори знає, чого від мене може надіятися, а чого ні.

Бачиться одначе, що й сам пан доктор не дуже добре знав, чого від нього можна надіятися, а чого ні. Кілька день він сидів насупротив Целіни, мало звертаючи на неї уваги, обмінюючися з нею ледве кількома байдужними фразами. Пізніше зробився ще маломовнішим, про свою наречену не згадував, але натомість, кілька разів Целя осмілилася підвести очі, все стрічала його холодний зір, впертий в себе. Ще кілька день минуло — і в чорних невеличких очах доктора доглянула Целя якісь іскорки, що блимали, ніби порохно серед пітьми, і розтлівалися що день, то дужче. Було щось невідоме і зловіще в тих іскорках, щось, що відбирало Целі апетит і морозило в ній усякий порив радості. Коли доктор промовив до неї часом, то почувала легку дрож на всім тілі, хоч досі нічогісінько такого між ними не зайшло, що надавало би хоч тінь оправдання тій її боязні.

Натомість старий пан Темницький говорив тепер іще більше, ніж уперед, і своє балакання майже виключно звертав до Целіни. Шпилькував емансипацію і емансипанток, хоч Целя ніколи не хотіла вдавати з себе емансипантку, вигрібав старосвітські анекдоти про старих паннів, жартував з женщин-урядників, поштмайстринь і т. ін. Остаточно Целя почала звільна догадуватися, що все те балакання не просте язикобиття, але до чогось воно йде, має якусь укриту ціль — яку, сього не могла доглупатися. Чула тільки, що по вислуханні цілогодинного гуторіння пана Темницького обхапує її якась утома, якесь обридження до

світу і до життя, нехіть до праці і думання. Тим-то й не диво, що все те вкупі в короткім часі мусило сприкрити їй спільні снідання, обіди і проходи з панством Темницькими.

— Ні, не піду більше! — говорила вона, тупаючи ногою в своїй світличці, але завсігди в рішучій хвилі покидала її сила волі.

Була сама на світі. Пан Темницький був одиноким другом її покійного дідуся, який дав їй його за опікуна. От І не диво, що її дитяча душа до крайньої можності держалася за ту останню нитку, що бодай сяк-так в’язала її теперішнє з минулим. Покинути сю нитку — то значило віддатися безповоротно хвилям життя, без провідника, без точки опори. Целя, хоч молода ще, 18-літня дівчина, все-таки знала вже з власного сумного досвіду і не з одного прикладу, що пускатися на ті хвилі — то не жарт.

— Але все ж таки вони добрі люди,— вспокоювало її золоте її серце.— Нехай і так, що у них є свої хиби, але не моя річ судити їх. Зо мною вони чемні і добрі, то що ж можу їм закинути? Ні, ні, дурна я з моєю нехіттю, з моєю глупою тривогою! Нерозсудлива я, невдячна, от що!

І, накартавши так свої власні нерви, вона знов ішла в товариство Темницьких, щоб із нього знов винести ту саму німу тривогу, те саме знеохочення і зденервування, що й уперед, тільки ще в більшій мірі.

III

— Е, що там! — сказала Целя, потрясаючи головкою і кидаючися то до вікна, то до дзеркала,— дурна я, що собі такий чудесний ранок псую такими думками!

Глянула на годинник — пів до восьмої. Ще щонайменше година до снідання. Взяла книжку і трібувала читати далі, але й се не йшло. Сонце зазирало до книжки, блиск сліпив її очі. Щоденне семигодинне

примусове сидіння при поштовім бюрку було тяжкою панщиною для її молодого організму, що домагався руху і свіжого повітря, і для її живого темпераменту. А тепер іще сидіти в покої, мов миш у норі! Ні, се справді гріх. Кинула книжку і рушила в подорож довкола своєї світлички, шукаючи очима, що би можна перенести, поставити на іншім місці або привести в порядок. Але нічого такого не добачила.

В тій хвилі знов отворилися двері ЇЇ покою: ввійшла Осипова з карафкою свіжої води. Поставивши воду, вона стала і з усміхом почала вдивлюватися в Целю.

— А ви чого так на мене дивитеся, як на ворону? — кликнула Целя з жартівливим обуренням.

— Бо маю рацію! — відказала Осипова, всміхаючись і моргаючи загадково.— А впрочім, коли іншим вільно на паннунцю так дивитися, то чому ж би й Осиповій не мало бути вільно?

— Яким іншим?

— Кождому, хто тілько хоче. Адже ж паннунця щодень сім годин сидить там, за решіткою, мов на виставі. Хто хоче, може прийти і обзирати паннунцю, скілько його воля, і паннунця не може йому сього заборонити.

Целя вся спалахнула рум’янцем.

— Фе, стидайтеся, Осипова! — скрикнула з невданою прикрістю в голосі.— І ви вже навчилися від старого пана цвікати мені в очі моєю службою! Що вам завадила моя служба, що мене сверлуєте, вичислюючи її неприємності? Чи думаєте, що я сама їх не почуваю? Чи думаєте, що мені се мило? Але що ж маю робити? Адже ж мушу якось жити! А ліпше їсти свій хліб, хоч гірко зароблений, ніж умирати з голоду або...

Не докінчила. Сльози здавлювали її горло. Відвернулася до шафи і почала в ній дуже пильно шукати чогось між понавішуваними сукнями.

— Але ж прошу паннунці! — скрикнула стара, не на жарт перелякавшися сього вибуху.— Що се паннунці бог дав! Я мала би насміхатися з паннунці за те, що паннунця в цісарській службі находиться? Я, що від десяти літ віку сама поневіряюся по службах у найрізніших людей? Я мала би насміхатися з паннунці, я, що так паннунцю люблю, як рідна мати? Най паннунця дадуть спокій і поглянуть радше, що я для паннунці принесла!

— А що таке? — весело спитала Целя, забувши вже прикрість, якої дізнала перед хвилею.

Осипова видобула з-за пазухи невеличку запечатану коверту і, не кажучи ані слова, з усміхом і загадковим морганням подала її Целіні. На коверті написане було тільки її ім’я і назва, та, проте, Целя знов запаленілася, скинувши оком на адресу. Характер письма був їй відомий.

— А відки-то Осипова дістала те письмо?

— А се, прошу паннунці, дав мені знайомий експрес. Хотів іти до паннунаі, але я йому кажу: дайте, я сама занесу!

Коли би Целя була пильніше вдивилася в лице старої жінки, то була би відразу догадалася, що Осипова збрехала. Але Целя вдивлювалася в лист, що його держала в руці, очевидно вагаючися, що має з ним Ізробити. Рум’янець на її лиці щез, і воно поблідло, рожеві губи стислися, і в очицях блисло щось ніби гнів, обурення чи нетерплячка. Сказала вкінці холодно і з досадою:

— Моя Осипова, прошу вас, ніколи не робіть мені того на будуще. Ніяких листів, ані посилок до мене не приймайте. Хто що має до мене, нехай сам приходить, уже я буду знати, що йому відповісти.

Се сказавши, відвернулася і відійшла до вікна. Осипова добру ще хвилю стояла на місці і хитала головою. Бідна жінка не знала, що властиво думати про свою паннунцю: чи одержання листа було для неї приємне, чи неприємне, і о що властиво паннунці ходить.

— Ну, але прецінь лист узяла, не звернула мені! Се знак, що я ще нічого такого дуже злого не зробила,— проворкотіла сердешна бабуся і відійшла до кухні.

Але Целя стояла мовчки, одною рукою опираючись о раму вікна, а в другій держачи лист. Рука з листом тремтіла. Вкінці рука піднеслася і енергійно кинула лист на підлогу.

— Чого той дурень хоче від мене! — скрикнула з обуренням.— Причепився, мов п’явка, лазить за мною, як тінь, і ще мене компромітує своїми дурацькими листами. От нещастє моє?

Груди її сильно хвилювали, очі блищали, гнів був справдішній. Але по хвилі Целя вспокоїлася, охолола з першої досади, підняла лист і розтяла коверту ножицями. Виняла з неї лист, записаний від початку до кінця дрібними, немов судорожно в різні боки повикривлюваними буквами, і, раз зирнувши на ті букви, на перший знак викрику, який їй у тексті кинувся в очі, вибухла голосним сріблистим сміхом.

— Що за дурень! — сказала весело.— Навіть гніватися на нього серйозно не можна, хіба тілько сміятися. Ану, прочитай сей лист замісто газети! Мусить бути забавний, як і попередні.

І, вигідно сівши на кріслі, Целя розложила лист на столику і почала читати, від часу до часу перериваючи Читання своїми замітками, немовби розмовляла і передражнювалася з його автором.

"Третій раз уже осмілююся писати до Вас, шановна пані, хоч на два перші листи не одержав ніякої відповіді".

— І не одержиш і на сей! Не надійся! — вперто мотнувши головою, сказала Целя.

"По тяжкій боротьбі з собою я таки зважився ще раз наприкритися Вам. Важність справи, для якої се чиню, нехай оправдає мою влізливість".

— Важність справи? Що там за важна справа така? Ха, ха, ха! Очевидно, та сама, що й у перших листах: Ви, пані — ангел, Ви покорили моє серце, без Вас не можу жити, і так далі без кінця. Але ж прошу шановного пана, се все мене нічогісінько не обходить. Я без вас можу жити. Я про вас і чути не хочу. Ви повинні раз уже сього догадатися з мого погляду, з кождої моєї міни! Та ба, як же ту бажати, щоб той пан чого-будь догадався! — додала з поганим виразом погорди на устах.

"Обдумавши поважно своє положення і зібравши про Вас, пані, деякі потрібні відомості"...

— Чи бачите його! — скрикнула Целя.— Він про мене відомості збирає! Він шпіонить мою минувшину! Негідник!

"...я переконався, що зверхній вигляд не омилив мене, що, полюбивши Вас від першого побачення, я не змарнував свойого чуття для особи, не гідної того чуття. Я певнісінький, що, коли б Ви, пані, згодилися бути моєю, ми могли б устроїти своє спільне життя гармонійно і щасливо, оскільки щастя було би залежне від нас самих. Мої средства, хоч скромні, вистарчали би нам як резерв на чорну годину, а тим часом ми заробляли би на хліб чесною працею".

— Чи бач його! Як то він усе собі уложив! Не такий дурний, як видається! — шепнула Целя, і хмарка задуми зависла на її чолі.

Вона вже знала з попередніх листів того оригінального конкурента, знала, що його средства, про які він згадував, се одержаний у спадку по батькові фільварочок з 30 моргами землі, положений десь недалеко

Львова і випущений в аренду. Знала, що сам конкурент займається газетярством, і треба признати, що се, власне, була одна з головних причин її антипатії до нього. Вона так багато наслухалася непідхлібних історій про львівських газетярів, про їх цинізм, нічні пиятики, галабурди і т. ін., що дрож пробігла її на думку — статися жінкою такого поганця. А при тім виглядав той конкурент зовсім не особливо. Целя, сама молода, здорова і вродлива, любила всюди красоту і грацію. А він, хоч ще молодий, ходив згорблений і немов розломаний, мав лице широке, вистаючі вилиці, вид якийсь заляканий і непевний, блукаючий вираз очей, ніс розплющений і руде волосся. До того додати одіж, звичайно стареньку і немовби не на нього шиту — от і портрет автора тих любовних листів, тої "долі", що трафлялася панні Целіні.

"Се кандидат на Кульпарків!" — мигнуло в душі у Целі, коли перший раз побачила його на пошті, як подавав лист. Вліплені в неї з виразом зацікавлення і подиву сиві очі дивогляда справляли їй якийсь неспокій і заразом побуджували до сміху. Від того часу він почав частіше приходити на пошту, впиватися очима в кождий її рух і чатувати на вулиці, коли вона йшла на пошту або вертала додому. Але ніколи він не осмілювався промовити до неї. Ішов здалека, а як часом не міг обминути, щоб не зустрінутися з нею лице в лице, то кланявся украдком і втікав щодуху, мов з яким краденим добром. По кількох місяцях таких німих зальотів написав до неї перший лист, несмілий, надряпаний, очевидно, тремтячою рукою, незручний у стилізації,— одним словом, смішний-пресмішний. Целя багато мала з нього потіхи, і хоч не знала назви свого німого адоратора, все-таки вгадала відразу, що він і автор листа, підписаний "Семіон Стоколоса" — се одна і та сама особа. І через думку їй не прийшло відповідати на той лист. Через місяць надійшов другий лист, довжезний> пристрасний і ще смішніший в огнистім виражуванні чуття. А оцей третій лист несподіваним способом був короткий і спокійний, так що Целя, яка ждала в ньому знов сажнистих зітхань і сотнарових заклинань та дифірамбів на свою красоту, була троха розчарована і задумалася. Але задума та не тривала довго.

— Дурна ти, Целько!—скрикнула вона сама до себе.— Все те нісенітниця, комедія! Коли він чесно думає, то чому не поступає так, як чесні люди? Чому не прийде, не представиться, не... Але що там, читаймо далі!

"Запитаєте, пані, напевно, чому для висловлювання Вам сього всього вибираю таку не зовсім пригідну дорогу, відповідну радше для труса, ніж для мужчини?"

— Чи бач його? — скрикнула Целя з усміхом.— Як угадав! І відвагу має назвати річ ЇЇ іменем, навіть коли та річ дотикає його самого. Еге, відвагу має! — додала по хвилі.— Але знов тільки на папері! Ну, ну, що то він там далі пише?

"Я справді трус, не супроти небезпек і противностей життя, бо з тими я боровся від дитинства І то досить щасливо, але супроти тих, кого люблю. Боюся зробити їм найменшу прикрість і через те не раз роблю її мимоволі, а се мучить і болить мене ще гірше, ніж їх самих. Чую, що бракує мені тої твердої підстави в поступуванні з людьми, яку дає товариське виховання і певність себе самого. Чую, що сама моя особа будить сміх і жаль, і се відбирає мені всяку сміліcть, яку собі вирозумую. Тужно мені до людей, до приязні, любові, щастя — а чую, що здобути їх не можу так, як здобувають тисячі інших. "Так що ж, чи хочеш украсти їх із-за угла?" — запитаєте, пані, напевно".

— Чи сказився! — скликнула Целя з якимось переляком.— Точка в точку вгадав мою думку!

"Ні, дорога пані (ага, "дорога"! Вже знов починає! — шепнула Целя), я бажаю тільки вхопити одну ниточку, що веде до клубка, а потім ціле життя, всі сеої сили присвятити на здобування того, що іншим щасливіша доля дарує без труду. Нині Ви, пані, знаєте мене тільки з непочесної поверховості. Тож не прошу нічого більше, як лиш одного: позвольте мені дати Вам ближче пізнати себе! Я не хотів би без Вашої волі чинити ніяких

кроків у тім напрямі, щоб перед людьми, у котрих Ви живете, не наражувати Вас на насмішки, дотинки та неприємності. Знаю, впрочім, тих людей, хоч і здалека, і можу Вам тільки одне сказати: стережіться, пані, зарівно батька, як і сина!"

— Ого, ось уже й жало гадюки! — шепнула Целя, прикусуючи блідніючі уста.

"Та чого ж я хочу?" — запитаєте, пані. Одного тільки: позвольте мені зблизитися до Вас, дати Вам ближче пізнати себе! Дайте мені знак, що не маєте супротив мене ніякої антипатії, що зближення моє не зробить Вам ніякої прикрості! Напишіть"...

— Дурень! — скликнула Целя, тупаючи ногою і не дочитуючи письма. — Бреше він! Не любить він мене, коли може писати такі дурниці. Позволь йому зближуватися до мене! Хіба я йому бороню? Але ба, ту саме й єсть хитрість, підла засідка. Наробить яких дурниць, осмішить мене, а тоді скаже: самі Ви позволили мені! Ні, ні, не хочу й чути про нього! Дам йому до пізнання, щоб і на очі мені більше не показувався. "Що не маєте супроти мене ніякої антипатії, що зближення моє не справить Вам ніякої прикрості!" Ну, відки ж я се маю знати? Тьфу! Се якась безкровна слизь, якась галярета, не мужчина! Ну, малась би я спишна, якби дала йому руку! Той би мене замучив своїми чулостями й підозріннями! Всі жили би з мене вимотав! Ні, волю вже лишитися тим, чим є, ніж в’язати свою долю з таким непотребом!

І Целя кинула лист нещасливого любовника на стіл, пройшлася кілька разів по покою, щоб успокоїтись, а потім порвала лист разом с ковертою, подерла на дрібні шматочки і понесла до вікна, щоб викинути геть. Коли вихилилася з вікна, то побачила, що на розі вулиці, насупротив вікна, стояв автор листа з очима, вліпленими в вікно. Поява Целі, очевидно, перепудила його, він кинувся мов опечений і хотів утікати, але не міг відірвати очей від вікна. Сей вид видався Целі таким комічним, що засміялася на все горло. А потім сильним замахом руки викинула дрібні шматочки подертого листа. Посипались вони вниз, мов снігові платочки,

крутячись і розлітаючися в різні боки. Кілька з них, покрутившися та погулявши на хвилях легенького вітру, впало на капелюх Семіона Стоколоси, який усе ще, з переполошеним видом, блідий і ніби прикований до кам’яного тротуару, стояв на розі вулиці.

IV

— Прошу паннунці на сніданє! — сказала стара Осипова, відхилюючи двері світлички. Целя стрепенулася на її голос, але зараз же вспокоїлась, потрясла головою, а озирнувшися в дзеркалі і поправивши червону оксамитну стьожечку, якою зграбно перев’язала поперек тім’я своє коротке волосся, пішла до їдальні.

Панство Темницькі сиділи вже при столі, а властиво сиділи оба панове, а стара Темницька наливала каву, раз у раз порушуючи зів’ялими губами, немов вела якісь ненастанні розговори, чутні тільки для її глухих вух, з якимись невидними сусідами. Впрочім, при столі старенька відзивалася дуже рідко і сиділа, вперши очі в якийсь один предмет, немовби не бачила нічого більше довкола. Целя дуже її жалувала, старалася услугувати їй при столі, розмовляти з нею знаками. Але старенька зразу чула себе якоюсь сконфуженою тими непривичними для неї об’явами чемності і співчуття. Віддавна привикла вона до того, що її найближчі цілковито ігнорували її і вважали немов якимось бездушним предметом, то й не диво, що зразу навіть з підозрінням почала було поглядати на Целю, думаючи, що молода дівчина хоче здобути собі її ласку для якихось своїх цілей. Але переконавшися, що Целіна зовсім далека від яких-будь своєкорисних замислів, старенька помалу привикла до оказуваних їй чемностей і приймала їх якось апатично, нічим не показуючи, що вони справляють їй приємність. Але й ся апатія ні крихти не змінила поступування Целіни, теплого і сердечного, не ослабила її співчуття до нещасної старої жінки, при житті ще здеградованої між старе дрантя.

— А, ось і вона, наша маніпулянтка! — скликнув весело старий Темницький.— Вітаємо паню. Як же там пані спалося? Що там гарненького снилося?

Тим часом доктор устав мовчки з крісла, наблизився до неї і буркнув:

— Добрий день, пані!

Целя звичайно подавала йому руку, яку він стискав по-товариськи. Але сьогодні доктор, уклонившися, прудко підніс її руку до уст і поцілував. Целя почула гарячий дотик його уст і шарпнула руку як опарена, при чім густий рум’янець залив її лице аж по вуха. А доктор, мов і зовсім нічого не бувало, спокійно обернувся і сів на своїм місці.

Целя була до глибини збентежена, тож не сіла, але почала крутитися коло пані Темницької, немовбито помагаючи їй щось при наливанні кави, а властиво стараючися заспокоїти свою неспокійну кров.

— Що ж то панна емансипантка не ласкава навіть відповісти на привітане старого? — балакав дальше жартівливим тоном пан Темницький.— А правда, правда, старий повинен знати, що молоді панночки, а ще до того ті, з нового, вченого, самостійного покоління, мають сеої окремі правила, свій окремий спосіб життя і волять завсіди відповідати молодим паничам, ніж старим панищам.

— Але ж, таточку! — Целя перенесла той інтимний титул на пана Темницького зі свого покійного дідуся.— Яка ж із мене емансипантка!

— Ну, ну, ну, нібито ми, старі, вже такі дурні і нічого не розуміємо! Коротке волоссячко, синенькі панчошечки, служба в канцелярії, самостійне житє... степ широкий, світ одвертий... alleinstehende junge Dame1, і там далі, і там далі...

— А коли-то таточко бачив у мене сині панчошки? — відповіла Целя, силкуючися повернути все в жарт, хоч із тону цілого сього балакання віяло на неї якоюсь душною і неприємною атмосферою.

— Ха, ха, ха! — сміявся пан Темницький, коли тим часом доктор, похилившися над своєю філіжанкою, помалу, систематично пив каву.— Ха, ха, ха! Я певнісінький, що панна Целя і тепер має на собі сині панчошки! Що, не вгадав? Ану, нехай пані нас переконає, що се неправда! Прошу!

— Ай, ай, ай, який же то таточко сьогодні дотепний! — сказала іронічно Целя, киваючи головою і беручися до снідання. Тим часом пан Темницький уже скінчив свою каву і, обтерши собі уста і опершися ліктем о стіл, не зводив ока з Целі, стараючися підхопити кождий її рух, кождий позирк.

— Го, го, го! — балакав він невтомно.— Панни савантки, обсервантки, маніпулянтки і емансипантки, нове поколінє, рівноуправнення з мужчинами, житє на власну руку, здобування будущини, аякже, аякже! Хто би нас ближче не знав, той би вас замісто святих купив. Але нас, старих горобців, на се не зловите. Вже ми що знаємо, те знаємо. Знаємо, що женщина — все женщина. Не один дурник думає собі: а, се новий тип, се женщина самостійна, майстриня своєї долі, жиє власною працею! А він і не знає, що тій майстрині зовсім чого іншого хочеться. Все мода та й годі! Була мода на криноліни, потім на пуфи, потім на капелюшики з пташками, потім на тюрнюри,— настала мода і на емансипацію, на рівноуправнення, здобування будущини власною працею. А то все — зовсім одна і та сама праця: і криноліни, і пуфи, і тюрнюри, і емансипація! Все має тілько одну мету — здобувати серця мужчин, полювати на мужів, уловляти вселенную з вусами!

— Але прецінь таточко не заперечить...— заговорила звільна Целя, якій се балакання відбирало всякий апетит, але пан Темницький не дав їй скінчити.

— Заперечу, дитя моє, всьому заперечу, бо знаю, яке то в світі по людях ходить. Нехай тілько паннунця вислухає слів старого! Старий на вітер не говорить.

— Але ж, татку,— озвався доктор, знуджений також тим балаканням, — що се татко обібрав собі за тему до розмови!

Нібито татко коли-будь говорив про інші теми!

— Тема, мій сину, така добра, як і всяка інша. Бо то бачиш, які сьогодні часи пішли? Часи вистав, плакатів, реклами. Хто має який товар, яку особливість, яку цінну річ,— зараз її на показ дає, в газетах інсеруе, по вулицях афішує, на всі чотири роги світа витрублює і вибубнює. Що, хіба неправда!

Доктор і Целя слухали тої інтродукції мовчки, не знаючи, до чого вона йде.

— А видите, що старий не бреше! — сказав усміхаючися "таточко".— Тож-бо то й є, що не завадить часом послухати старого. Ну, а тепер прошу собі представити таку панночку, яку доля скривдила на маєтку. У неї здоров’я, сяке-таке личко, брівки, очка, охота до життя і уживання, радо би те бідацтво і між людей показатися, а ту обставини на припоні держать, дома біднота та тіснота, до порядного товариства двері позамикані... Що робити? Те, що мається цінного і гарного — личко, очка, брівки, волоссячко, ручки (пан Темницький вичислював се все з якимось особливим притиском, моргаючи то в сторону Целі, то в сторону доктора і прижмурюючи очі, мов кіт на сонці)— все се можна показати народові хіба раз на тиждень, у церкві. Сього замало! І ось таке бідне сотворіння подається на практикантку, телеграфістку, телефоністку,— одним словом, де-будь на публічну службу, де би могло сидіти на видноті у всіх, ніби на виставі за склом. Хто хоче, може прийти і оглядати, може навіть попросити її встати і пройтися. "Прошу пані, чи нема для мене листа poste restante 1!" — "На яку адресу?" — "Az 4". І наша емансипантка встає і йде

до полиць з листами. А ту А — перша буква в азбуці, то й перескринок її стоїть у найвищій полиці. Отже, бідне сотворіння бере крісло, приставляє і з цілою урядовою повагою, а заразом з цілою дівочою грацією вилазить на крісло, стає на пальчиках і шукає, шукає, шукає в горішній полиці так довго, доки цікавий гість не оглянув докладно і ніжок, І талійки, і ручок, і шийки, і всього, о що йому ходило. "Ні, прошу пана, нема нічого!" — "Дякую пані і перепрошаю!" А за хвилю другий так само питає, потім третій, четвертий і так далі. Чи ж то не життя? На щастя, маємо ще державу, що навіть платить за подібну комедію. А я свято переконаний, що коли б отворено два рази стілько посад в такім роді і коли б не тілько не плачено за службу, але вимагано ще вступної такси, то і в такім разі від кандидаток не було би відбою.

— Чудесно нас пан відмалював, нема що казати! — скликнула Целя.

— А чи неправду говорю!

— Розуміється, що неправду! — з нервовим притиском відмовила Целя.

— Що? — скрикнув Темницький.— Пані смієте казати, що неправду?

— Авжеж, що неправду! Адже ж пан на моїм власнім прикладі міг би переконатися, що воно так не є. Адже ж пан сам признає, що мені зовсім не о те ходить, щоб афішуватися, але щоб чесно заробити на кусник хліба.

— Ну, ну, панно Целіно, адже ж я не про вас говорив! — відказав старий, жартівливо прижмурюючи очі.— Адже ж ви у всім виїмок, у всім, у всім не подібні до інших! Хо-о-оч,— те "о" тягнув він якимось співучим голосом, перехиливши при тім голову на лівий бік, як співаючий канарок, — коли би так прийшлося признати святу правду, то я сказав би, що й у вас воно не без закарлючки.

— Без якої закарлючки?

— Не думаю перед панею з усього толкуватися, але що знаю, те знаю.

Коли пан кидає на мене підозріння, то повинен пан витолкуватися, бо інакше мушу таке поступування назвати... назвати...

Духу не стало їй у грудях. В очах пекло щось ніби здавлювані сльози, що силоміць тислися бризнути. Але здержувала себе і заховувала спокійний вид, головно для того, бо чула вліплені в себе прошибаючі очі доктора.

— Прошу пані не називати ніяк,— сказав, добродушно всміхаючися, пан Темницький.— Мене, пані, словами не заженете у вершу. Нехай пані радше скажуть нам, що то за панич стирчав ту сьогодня на вулиці перед нашими вікнами і що то за шматочки паперу кинули йому пані на голову?

Він сказав се з такою певністю і з таким супокоєм, що можна було думати, що знає далеко більше, ніж висловлює, і хапає тільки для прикладу перший-ліпший факт, який йому наскочив на пам’ять.

Целя поблідла при тих словах.

— Пане,— скрикнула встаючи з-за стола,— таке питання свідчить про низький спосіб мислення.

— Але ж, татку, як можете в подібний спосіб забуватися! — поспішно докинув доктор, бачачи, що Целя поспішає до дверей.

Целя вийшла напруго, не оглядаючись, і впала лицем на подушку в своїй світличці. Збиралось їй на плач. Закид Темницького занадто був глупий і безпідставний, щоб мала ним справді образитися. Боліли її тільки цинічні шпигання взагалі на жінок, що шукають власного зарібку, та

рівночасно тішило її потроху й те, що доктор у тім питанні станув ніби по її стороні. Сама не знала, чому сей, хоч і дуже слабенький, вираз співчуття справив їй якусь полегкість. Успокоївшися трохи, встала і пішла на лекцію.

— Але, татку,— сказав по відході Целі доктор, закурюючи папіросу,— справді не розумію, що маю думати...

— Про що?

— Досі вважав я тата чоловіком, який ніколи не забуває про форми товариської чемності.

— Ну, ну, ну, пан син починає моралізувати батька! — скрикнув Темницький, живо кидаючися на кріслі.— Нехай тілько пан син покине ту роль, бо вона йому дуже не до лиця!

— Ні, татку,— сказав доктор;з непохитним супокоєм,— я справді не пізнаю вас. Тратите власть над собсю. Починаєте бачити те, чого нема. Мені й не снилося моралізувати, але бачиться, що сама делікатність вимагає, аби татко поводився з нею прилично.

— А коли я маю в тім свою ціль, аби власне так із нею поводиться?

— Свою ціль? —спровола повторив доктор.— А то яку?

— Се вже моя річ. Я прецінь тебе не питаюся, яку ти маєш ціль, услугуючи їй при обіді, потакуючи її словам, не зводячи з неї очей і цілуючи її руки.

— Яку... я... маю... ціль? Що се таткові сниться? Яку ж таку ціль можу мати?

— Се мене не обходить. Май собі яку хочеш, але позволь і мені мати свою. Впрочім, хто знає,— додав старий, насмішливо прижмурюючи очі і колишучися в кріслі,— чи остаточно наші стежки не зійдуться докупи? Хто знає, чи те, що ти називаєш браком чемності, не буде найліпшим твоїм союзником?

Доктор з зачудуванням вліпив зір у батька. Починав пізнавати його з такого боку, якого досі й не догадувався, з боку більш анімального, ніж людського. Йов’яльний усміх, що світився на устах сього чоловіка, в його очах приняв нараз якийсь поганий, цинічний відтінок, хоч подібний усміх на устах інших людей не разив його зовсім. Але се був його батько! Вся та коротенька розмова зробила на нього дуже прикре враження, хоч і сам він не вмів собі докладно вияснити, що власне було в ній такого прикрого. Проте хотів звернути річ на іншу тему.

— Але признасть татко, що той концепт з чоловіком, який буцімто стирчав під вікнами, і з паперовими свистками, киданими на нього, був не дуже-то щасливий.

— Концепт? Що се ти говориш! Аджеж се чистісінька правда! Сам я се бачив і не від сьогодні бачу того зітхаючого Адоніса. Ха, ха, ха! Якби ти побачив, що се за Адоніс! Чистий орангутанг. А наша панна емансипантка, бачиться, зовсім-таки до нього прихильна.

— Ну, що се татко говорить! — скрикнув доктор, диву даючись.

— Говорю, що знаю. Обсервую його й її. Переписуються,, видаються на вулиці, а може й ще де-будь. Напевно не знаю, але маю підозріння, маю певні вказівки і сліди... Одним словом, прошу пана доктора, не кожда тота весталка, що в довгій сукні ходить.

— Се стара річ,— сказав доктор, поборюючи своє збентеження.— Але знов я не припускав....

— Доктор — і не припускав!—скрикнув пан Темницький.— Ха, ха, ха! Але ж, пане докторе, припущення — се перший крок до правди! Чи як там ваша наука говорить, га?

Замість відповіді доктор подав батькові свою широку долоню. Оба ті чесні чоловічки порозумілися цілковито.

V

Сонце пражило немилосердно. На південно-західнім краю небозводу висіла чорна, як бовдур, хмара так низько, що здавалося, немов ліве крило її зачеплене було на золоченім вістрі на вершку ратушевої вежі, мов величезна пошарпана хоругов. У повітрі пахло вогкістю. По вулицях повзли бочки з водою, скроплюючи куряву, і торохкотіли фіакри. Обернені до сонця вікна камениць позаслонювані були ролетами. На балконах недвижно стояли олеандри в дерев’яних шапликах. Нечисленні прохожі ліниво снували по тротуарах, тільки на невеличкім сквері в тіні дерев, доквола плюскотячого водограю, бавилася купа дітей під оком няньок.

Було три чверті на другу. Целя в літнім бронзовім пальті і вбілім солом’янім капелюсі з широкими крисами й червоно-жовтою кокардою на наголовачі спішила на пошту. Хоч була спека, вона по привичці йшла прудко. Якесь нервове роздразнення видно було в її рухах. Лице її було похилене, уста стиснені і чоло раз за разом морщилося від якихось понурих невідступних думок.

Дійсно, по тій сцені, яка відбувалася між нею і Темницькими при сніданні, вона повзяла незломний намір не показуватися більше в їх їдальні. Немовби вгадуючи ту постанову, доктор Темницький, зустрівши її, коли повертала з лекції з першого поверху, ввійшов з нею до її світлички (що ж, адже ж сього не могла йому заборонити!) і почав перепрошувати її за батькову нечемність. Треба вибачити старому його балакання. Старість не радість, чоловік з літами мимоволі тіркніє і бачить

усе в темніших кольорах, особливо, коли се діло нове, до якого він не привик і якого важності не розуміє. Рада не рада, мусила Целя признати йому правду, мусила запевнити його, що не гнівається; зате взаміну він запевнив, що батько вже більше не позволить собі ні на що подібне в її присутності.

Опісля почав доктор розпитувати її про її життя, про подробиці служби, надії на будуще, проявляючи супокійне, але просте і щире заінтересування. Розмовляли так з півгодини — він, сидячи на кріслі при великім столі, а вона край вікна. Двері, що від світлички виходили до кухні, були відчинені, так що видно було, як снувала коло печі Осипова.

Целя, якій зразу стріча з доктором була неприємна, швидко почула себе побідженою і вспокоєною супокійним тоном його розмови, повільними і статочними рухами, щирістю, далекою від усякої афектації, і тим приязним добродушшям, з яким він оправдував перед нею нетактовний поступок батька або з яким усміхався, слухаючи її мрій про будуще життя яко стара панна поштмайстриня десь у самотнім домику в глухім провінціальнім місточку.

Тепер могла йому ліпше придивитися. Не був зовсім такий суворий і страшний, яким їй видався в першій хвилі. В його очах не миготіли ті зловіщі іскорки, що так бентежили й мучили її досі. Був зовсім супокійний, простий, натуральний, а почуття власної сили і певності себе додавало йому в її очах якоїсь надзвичайної принади. Мимоволі насувалась їй думка:

"От якби-то могти мандрувати мандрівку життя, опираючися на сильне рам’я такого чоловіка!"

Але се бажання далеке було від чутливого забарвлення, що могло би закаламутити супокійну течію їх розмови. Се був вивід чисто логічний, теоретичний, який не зачіпляв її серця і не бентежив крові. Вона знала, що то річ неможлива, і не робила собі ніяких ілюзій.

А прецінь обід, на який вона пішла до спільної їдальні неперекір своїй ранішній постанові, знов роздражнив і рознервував її в високій мірі. Правда, старий Темницький сим разом мовчав, а говорив тільки доктор. Розуміється також, що розмова мала зовсім інший характер, ніж попередні, але власне для того вдарила її зовсім з іншого, несподіваного боку і тим сильніше, враження зробила на неї.

Ні відси ні відти розпочав доктор річ про свою наречену. Показав Целі пару її листів, писаних по-німецьки, відчитав навіть дещо з їх тексту і просив її поради. Бо то женщини на женщинах усе ліпше розуміються, ніж мужчини, а оці листи, по його думці, вказують на цілковиту незгідність їх характерів, а у його нареченої на недостачу любові до нього і навіть недостачу простої делікатності, поверховий спосіб мислення, егоїзм і інші подібні злі прикмети. Бідна Целя пріла при тій розмові, бо тексту листів, писаних у значній часті віденським діалектом, не могла добре зрозуміти, а ті уривки, які зрозуміла, видались їй дуже банальними і нічого не значучими. Приглядалася тільки характерові письма, але й він був невиразний, не то жіночий, не то мужеський. Тож очевидна річ, що ніякого свого суду про ті листи й їх авторку не могла висловити. Зрештою доктор не дуже й налягав на се. Бачилося, що ті листи були для нього тільки притокою для висловлення перед Целіною своїх поглядів на любов і на родинне життя. Гармонія характерів, темпераментів, симпатій — ось що головна річ. Про маєток йому байдуже, маєток він має в голові й руках. Волить розірвати ті вузли, в які й так його майже без його волі вплутано. На ухо признався Целі, що його наречена молодша від нього тільки двома роками, а для панночки се вік дуже вже поважний. Впрочім, разить його у його нареченої брак усякої думки про життя, його задачі й обов’язки. Женщина, яка ні про що не думає, крім строїв і розривок, яка не здужає стояти сама на власних ногах, жити в разі потреби власним промислом і власною працею, така женщина в наших часах і в родиннім житті не сповнить свого призначення. Бо яке ж вона виховання зуміє дати своїм дітям? Яким способом зможе піддержати мужа в хвилях сумніву і знесилля? А маєток, хоч би й найбільший, нікого не забезпечить ані від сумнівів, гризот і знесилля, ані навіть від матеріальної нужди.

Слова пливли у доктора гладко, плавно, мов журкотячий потік, а кожде слово з дивним якимось нагоном влучало в груди бідної дівчини. Що се таке було в них, що так бентежило і тривожило її, але заразом прошибало якоюсь, радісною дрожжю? Адже ж нічого тут не говорено під її адресою, а особа, що дала причину до тих звірювань, була їй зовсім чужа і незнайома!..

Правда, доктор висловлював ясно І докладно багато таких думок, до яких і вона сама дійшла дорогою досвіду і власної мізкової праці, але чому ж то ті думки, висловлювані його устами, були в її очах такі нові, принадні й цінні, вилітали перед її розумовим зором, мов яркі огнисті ракети? Кілька разів доктор, немов ненавмисно, діткнув — щоправда, дуже делікатно — таких речей, які частенько бували предметом її таємних мрій і тихих, майже несвідомих, бажань,— і при кождім такім натяку Целя чула немов дотик павутини, чула, як якась електрична іскра пробігала по цілім її тілі.

Тим-то й не диво, що через увесь час обіду під впливом тих докторських розмов і признань Целя сиділа, мов причарована, раз паленіючи, то знов блідніючи, і тільки часом, з очевидним зусиллям, для чемності здобувалася на якесь слово. їла мало, а зате випила кілька склянок води, толкуючися спекою. Говорячи, доктор не глядів на неї, як коли би знав, що вираз його очей чинить на неї пригноблююче враження. Але власне те, що не дивився на неї, додавало його словам більше сили й суцільності. Невважаючи на незворушний спокій і суху на вид теоретичність докторського дискурсу, Целя кілька разів вибухала сміхом при його словах, а раз при якійсь зовсім загальній фразі почула, що її очі починають підбігати слізьми — і швидко відвернулася в інший бік.

— Тьфу, то якийсь чорт у людській подобі! — шепнула Целя, стрепенувшись уся, коли вибігла на вулицю і почулася нарешті свобідною від магнетичного впливу тої розмови. Бігла швидко, прямуючи до пошти, хоч мала часу ще чверть години. Розбурхані хвилі чуття, бажань і ідей, що клекотіли в її нутрі, домагалися живого фізичного руху для привернення рівноваги. Але ті розбурхані хвилі не чинили їй сим разом

жодної прикрості — навпаки. Бачилось їй, що бродить посеред непрозорих туманів теплої і рожево забарвленої мли, серед якої треба було віддихати глибоко, повними грудьми, і що, перебродивши її, побачить зараз якісь нові, широкі і чудово прекрасні горизонти, про які тепер не має ще ніякого поняття.

Дорогою силкувалася впорядкувати свої думки, зупинити їх на чімось однім, виразнім і близькім, і дивним способом вони зупинилися на нареченій доктора Темницького. І то так якось мимоволі, немовби ся наречена сама виплила з-посеред тої рожевої мли. Целя так і бачила її духовими очима — стару, погану німкиню, з рудим волоссям і вилинялими, глупими очима, суху і нестерпно горду на свої маєтки. Бачила, як вона своїми кістлявими руками обіймає доктора за шию, як впивається в його уста своїми широкими, безкровними губами, чула навіть її голос, повний пересадних пестощів, а при тім немилосердно пискливий: "Mein Liebeh!"І. І Целі зробилося чогось дуже жаль. Не жаль їй було спеціально доктора, бо що він для неї? Але жаль тої суми живих сил, розуму, супокою і щастя, що мусила бути змарнована через се подружжя. І пощо? В якій цілі? Що йому з її маєтку, якого він не потребує? І що, власне, винен йому рідний край, що для такого "щастя" хоче його покинути? Ні, таке подружжя з боку доктора було би безумством, гріхом і свідоцтвом про брак патріотизму!

Так роздумуючи, Целя й не спостереглася, коли була вже близько поштового будинку. Аж на скруті вулиці, що вела до пошти, вона машинально зупинилася. Від швидкого ходу в грудях їй захопило, чоло покрилося потом. Мусила спочити, І мимоволі очі її зупинилися на афішах, якими обліплений був наріжник каменицІ. Сіра стіна, покрита різнобарвними шматами паперу, наклеюваними день у день, здираними безладно, виглядала як паяц. А прецінь кілько ж то глибоких драм скривали в собі не раз ті строкаті паперові лахмани! Кілько праці, сліз і гризоти невидимо плило поза ними! Ось довгий а вузький, огнисто-червоний пояс, здається, викрикає на все горло: "Горілка потаніла! Де? У Вільгельма Адама!" А там знов у кутку, майже під ринвою, скромно тулиться надряпане на чвертці паперу невправною жіночою рукою:

"Stancia kontem zaraz do wynajencia" 2. І думка Целі, втомлена довгою мандрівкою в однім напрямі, зі свіжою силою летить кудись інде, на вбоге піддашшя або в темні сутерені, де якась бідна прачка або послугачка щоденною важкою працею здобуває собі кусник чорного хліба, мусить числитися з кождою латочкою, а тепер нараз, за приходом гарячої пори, коли панство починає роз’їжджатися на ферії, або до купелів, бачить недобори в своїм бюджеті і бажає надолужити болючу страту бодай жертвою з власного спокою і власної вигоди, винаняти половину своєї Малої тихої комірчини, і з дрожжю непевності, з молитвою на устах чекає день по дневі "кого їй пан біг пришле".

Але нараз думка Целі урвалася, завмерла, мов знесилена морозом пташина паде серед лету. Її широко отворені очі недвижно зупинилися на посмертній афіші, що, бачилось, скакала перед нею своїми грубими чорними літерами, яким тісно і невигідно було в широкій чорній обвідці! На полуотворених устах Целіни завмер окрик здивування і перестраху.

"Ольга Невірська, ц. к.1 поштова маніпулянтка, по короткій, але тяжкій недузі вмерла сьогодні рано в двадцятій весні життя. Погріб відбудеться 14 с[ього] м[ісяця]. Безутішна в жалю мати запрошує всіх кревних і знайомих на сей сумний обряд".

Целя вже другий і третій раз перечитувала ті слова, що мов градові зерна падали в її серце, не в’яжучися в ніяку живу цілість, у ніяке ясне почуття. Ольга Невірська, її найліпша приятелька, по короткій, але тяжкій недузі... що се значиться? Адже ж Ольга позавчора ще була в службі, здоровісінька, хоч сумна і задумана, як звичайно! Коли Целя прийшла, щоб переняти від неї свою чергову службу, Ольга кинулась їй на шию і почала цілувати її, сміючися голосно. А коли Целя запитала її, чого так тішиться, відповіла, що дістала від дирекції відпустку і виїде на село на цілі дві неділі. "Ах, яка я... буду... щаслива! А ти, бідна Целінко, лишишся тут! Навідуйся часом до моєї мами, добре?" І сльози закрутилися в її прегарних оченятах, і знов почала стискати і цілувати Целіну, аж пані Грозицька оетрим тоном упімнула їх обі, що тут урядове

бюро, а не пансіонат. То було ще позавчора вполудне — а сьогодні! Сьогодні Ольга вмерла!

— Боже коханий! Що се їй сталося! Що се може значити? — скрикнула Целя і, немов не довіряючи власним очам, усе ще вдивлювалася в афішу. Але афіша не давала ніякої відповіді на її питання і своєю мертвою, труп’ячою фізіономією повторяла усе одно й те саме.

— "Безутішна в жалю мати", — в нестямі повторяла Целя, все ще не можучи дійти до ладу зі своїми думками. — Бідна мати! Що вона тепер почне!..

І в її уяві мов жива стала Ольжина мати, добродушна, надзвичайно рухлива і привітлива бабуся з приємними обрисами лиця, на якім заховалися ще сліди колишньої красоти, а довгий вік виписав свідоцтво працьовитого, для інших присвяченого життя, не закаламученого ніколи ніякими сумнівами, внутрішнім роздвоєнням ані гризотою сумління. Невважаючи на зморшки і сиве волосся, лице тої бабусі завсіди додавало Целі якоїсь відради, свіжості і сили, кілька разів, відвідуючи Ольгу, мала нагоду пробути кілька годин у її товаристві.

"Побігти б до неї! Потішити стареньку, розпитати, що таке сталося!" — мигнула думка в Целиній голові, і вона випросталась і піднесла чоло, як коли би почуття товариського і чисто людського обов’язку відразу подвоїло її сили і зробило лад у її розбурханім нутрі.

В тій хвилі з ратуші залунав голос дзвона, що власне бив другу годину.

— Мій боже! Не час уже! Служба проволоки не терпить! — в розпуці скрикнула Целя і поспішним кроком подалася до пошти, боячись, щоб і так уже не зустріли ЇЇ понурі погляди і закиди пунктуальної, як машина, пані Грозицької, яка, певне, вже добрих десять мінут сидить коло свойого бюрка.

— От нещастя! — повторяла Целя цілу дорогу. — Бідна, бідна Ольга! Нещасна мати! І що там таке сталося? Адже ж Ольга була здорова, хоч останніми часами дуже якось помарніла. Боже мій, боже, ось яке-то воно наше життя!

І поспішним кроком ввійшла в браму поштового будинку, а потім звернула зараз наліво до канцелярії, де надавано рекомендовані листи і відбирано листи poste restante. При сих останніх була її служба.

VI

Пані Грозицька справді сиділа вже на своїм місці і з звичайним своїм понурим видом приймала рекомендовані листи. Була то жінка поверх 45 літ, з сивіючим уже волоссям, з подовгастим і жовтим, мов пергамін, лицем, з полинялими очима і тонкими безкровними губами. Була вдовою по якімсь збанкрутованім купці; зі свого скупенького поштового зарібку мусила виховувати троє дрібних дітей. Тим-то й не диво, що вгиналася під тягарем гризоти і праці не стільки бюрової, скільки домашньої, і що той тягар вигасив у її серці всяку Іскру веселості і радісного погляду на світ. Пунктуальна в сповнюванні своїх обов’язків, які, незважаючи на всю свою ваготу, були для неї майже одинокою дошкою рятунку по розтрощенні її життєвого корабля, була вона також не менше строгою і ригористичною супроти інших. Працюючи під її холодним, чисто бюрократичним оком, чула Целя подвійно тягар і одвічальність своєї служби. Хоч пані Грозицька, невважаючи на повних десять літ, просиджених уже на тім кріслі при бюрі рекомендованих листів, не була ще нічим більше, як тільки також маніпулянткою і на жадну вищу рангу не мала надії, не хотячи рушатися зі Львова на провінцію, то все-таки силою свого старшого віку і давнішої служби займала в бюрі певне начальне становище. Роблячи що до неї належало, вона, проте, знала і бачила все, що робили інші в бюрі. Найменше занедбання товаришки, невинний жарт, трохи голосніший усміх або живіший рух — усе се стрічало її докірливий погляд або нагану. Була немовби сумління бюра, холодна і нелицеприятна душа тої машини, що звільна і систематично висисала молодість, жвавість і свіжість працюючих у ній женщин.

Сьогодні, однак, пані Грозицька, невважаючи на свій звичайний понурий погляд, не картала Целю за хвилеве опізнення, а навіть, користаючи з того, що ніхто з листами не приходив до бюра, розпочала з Целею розмову, заким та вспіла роздягнутися з пальта і капелюха.

— А чули вже, пані, про нещасну Ольгу?

— Боже мій! — скрикнула Целя.— Що се таке з нею сталося? Власне тілько я побачила афіш на мурі, що вона вмерла.

— Так, значить, пані ще нічого більше не чули?

— Нічогісінько! Швидше б я була надіялася грому з ясного неба.

— А я се вже давно знала, що тота дівчина недобре скінчить,— сказала пані Грозицька, киваючи головою.

— Пані знали? Моя золота пані, що пані знали? — скрикнула Целя і не знати для чого тремтіла всім тілом.

— Прошу пані, їй зовсім що інше в голові було, не служба. Все, що тілько зробила, треба було за нею переглядати і поправляти. Очевидно, робила, зовсім про що інше думаючи. Покарав її бог за мої нічні години, що я просиділа, контролюючи та поправляючи її помилки.

Мороз пройшов у Целі поза плечима при тих словах. Ся невмолима службистість навіть перед лицем смерті мала в собі щось нежіночого, навіть нелюдського, а проте була зовсім зрозумілою. Служба поштова більше, може, ніж яка-будь інша, крім залізничої, вимагає строгої пунктуальності і уваги, зверненої на кожну найменшу дрібницю, а при тім якнайбільшого поспіху. Одно колісце, що обертається менше регулярно, менше докладно і повільніше, ніж інші, псує гармонію цілої машини. Праця тут збірна, тож помилки одиниць стаються помилками цілого бюра. Відси конечність ненастанної обопільної контролі, ненастанного

уважного слідження не тільки за власною часткою роботи, але за всім тим, що загалом робиться в бюрі.

Целя замовкла і сквапно почала роздягатися,ховаючи пальто і капелюх у скарбовій шафі, умисно зладженій для дам. Відтак мовчки сіла при своїм бюрку, в настрої подвійно пригнобленім — раз несподіваною новиною про смерть приятельки, а по-друге, закидом пані Грозицької, киненим на її свіжу могилу. Бюрко завалене було цілою купою листів poste restante, які Целя повинна була якнайшвидше розсортувати — окремо звичайні, а окремо рекомендовані, а відтак упорядкувати поазбучно і поукладати в осібних перескриньках шафи. Не менше також треба було вважати на окремі полички постійних абонентів, які платять певну суму річно за те, щоб у поштовій експедиції мати окреме місце для листів і посилок, що надходять на їх адресу.

Оця робота, утяжлива і скомплікована задля формалістики і різних дрібниць, на які треба вважати, зовсім не така маловажна, як би се могло здаватися. Сортуючи листи, Целя пригадала собі факт з перших тижнів своєї бюрової служби. В поспіху і замішанині вона кинула була один лист poste restante, значений буквами A. Z., замість до скриньки A — в противний кут шафи, до скриньки Z. Того самого дня приходить якийсь молодий чоловік і питає про лист A. Z. Переглянувши всі листи в скриньці A, Целя відповіла, що такого листа нема. На другий день приходить той самий молодий чоловік з лицем затривоженим і змученим і знов питає про лист під тою ж адресою. Листа нема. Молодий чоловік став мов. остовпілий коло решітки і не рушався з місця.

.—"Прошу пані ще раз придивитися,— сказав він тремтячим, але покірним голосом.— Такий лист повинен бути.

Целя ще раз переглянула скриньку, листа A. Z. не було.

— Може, прийде з найближчою експедицією,—сказала на хибив-трафив, хотячи позбутися впертого..

, — А коли ж приходить найближча експедиція? — запитав той.

— За годину.

— За годину? Добре, прийду за годину.

І, відвернувшися, він стояв іще хвилю, мов остовпілий, шепчучи:

— То не може бути! То не може бути, щоб навіть не відписав! Ще годину перечекаю.

І вийшов, не перестаючи розмовляти з собою. Пунктуально за годину вернув. Лице його, худе і пожовкле,за сю годину майже позеленіло. Видно було, що сю годину він страшенно перемучився. Мовчки став коло дерев’яної решітки, вліпивши свої великі, невимовно сумовиті очі в Целінине лице, немовби від неї чекав осуду, що мав рішити, чи жити йому, чи не жити.

— Прошу пана, листа під адресою A. Z. нема,— сказала Целя з урядовою повагою.

— Нема! — скрикнув молодий чоловік голосом, повним розпуки.— Чи направду нема?

— Що ж то я буду пана ошукувати? — буркнула йому з досадою Целя.

— Нехай пані не гніваються,— сказав молодий чоловік благаючим голосом.— Я маю відомість, що лист мусить бути. А той лист для мене дуже важний. Лист той, прошу пані, рішає про цілу мою будущину, про моє життя... або смерть.

— Що ж я на те пану пораджу, коли того листа нема!

Молодий чоловік поблід іще дужче і стояв на місці,

міцно притиснувши чоло до дерев’яної решітки. В тій хвилі пані Грозицька, незважаючи на натовп праці, встала зі свого крісла, підійшла до Целі і шепнула їй:

— А нехай-но пані загляне до скриньки Z.

Целя видивилася на неї напів з зачудуванням, напів з відтінком закиду, але проте мовчки, з досадою, вихопила всі листи, зложені в скриньці Z, Перший, що впав їй у очі, був лист під адресою A; Z., наданий у Підволочиськах, так, як казав молодий чоловік, значить, без найменшого сумніву той самий, про який він так нетерпеливо допитувався. Целя поблідла і ледве чутним голосом сказала:

— Є лист для пана.

— Є? — скрикнув молодий чоловік коло решітки і в тій хвилі впав на землю зомлілий, мов неживий.

Целя до смерті не забуде того довгого-довгого погляду, яким окинув її молодий чоловік, коли його оббризкали водою і він, прийшовши до себе, піднявся на ноги,— не забуде й тих слів, які він прошептав своїми безкровними устами:

— Дякуйте, пані, богу і отсій пані! — прошептав він.— Ви могли сьогодні статися убійцею!

Який глибокий жаль, сердечний докір і заразом яка радісна надія виражалися в його очах, голосі й цілій подобі, коли він, держачи в руці фатальний лист, усе ще нетвердим кроком виходив із бюра! Целя, зворушена до глибини, визирнула за ним у вікно. Він ішов звільна, хиткими кроками, мов п’яний або приголомшений важким ударом, і все ще не осмілювався розпечатати лист. Вкінці щез на скруті вулиці. Від

того часу Целя ніколи вже більше не бачила його ані не могла довідатися про зміст того листа. Та все-таки була се перша і дуже досадна лекція терпливості і старанності в дрібницях, яку дала їй поштова служба.

Сьогодні мимоволі пригадалась їй ся пригода при сортуванні листів, а то головно під впливом закидів пані Грозицької против її помершої приятельки. Целя чула, що ті закиди почасти трафляють і її саму, і працювала з подвоєним завзяттям, наморщивши чоло так само, як і пані Грозицька. Кілька разів переривали їй роботу сторони, що зголошувалися за листами. Обслугувала їх мовчки, поспішно і терпеливо і зараз же сідала знов коло свого бюрка.

Нараз під руки її попався лист, адресований на її ім’я. Перервав він її монотонне заняття, здивував її моментально і видався їй чимось похожим на той камінець, який злослива рука вложить між зуби або в кляпу машини, щоб на хвилю загальмувати її рух або попсувати його правильність. Але коли другий раз уважніше глянула на нього, переконалася, що адреса писана була рукою Стоколоси. Осталася спокійною, майже зовсім байдужою. Відложила лист набік, а сама кінчила сортування і розміщування листів по відповідних перескриньках великої експедиційної шафи.

Нараз пані Грозицька, користаючи з хвилевого браку публіки в бюрі, знов перервала мовчанку, не перестаючи одначе, працювати, похилена над великою надавчою книгою.

— І уявіть собі, пані, панна Ольга отруїлася!

— Що? Отруїлася? — скрикнула Целя перелякана.— Що пані мовчить? То не може бути!

— А прецінь правда. Оповідав мені офіціал Вимазаль, що живе тут же поруч із ними. Сьогодні досвіта, десь так коло четвертої години, почула мати в Ольжиній комірці якісь зойки і стогнання. Схопилася з постелі,

засвітила, прибігає до дочки, а дочка в’ється на ліжку з болю. Питається її: "Що тобі, Олечко?" — "Нічого, мамо!" — "А чого ж кричиш? Може, болить що у тебе?" — "Ні, мамо". А тут аж зуби закусує, щоб не кричати, аж посиніла! А тут щось нею аж кидає судорожно, пальці мнуть і крутять подушку, піна з рота виступає... "Бійся бога, Олечко,— кричить мати,— що тобі таке? Може, по лікаря післати?"—"Ні, мамо, не треба, йдіть спати, се мине!" Але мати вже її не слухала. Зараз розбудила пана Вимазаля, що живе тут же коло них, і послала його по доктора. Та поки сей знайшов лікаря, поки привів його на місце, минула! добра година. Рятунок був уже запізній, а поки минула ще одна година, Ольга сконала.

Целя слухала тих слів потрясена, приголомшена.

— Але ж бійтеся бога, пані моя,— скрикнула вона,— чи направду отруїлася?

— Нема найменшого сумніву. Лікар пізнав се за першим оглядом. А тілько не міг дійти, що се за отрута; різні антидоти, які їй задавав, не помагали. Здається, впрочім, що зажила отруту ще десь коло півночі і кілька годин мучилася мовчки, щоб не збудити матері. Аж коли наслідки появилися цілковито і рятунок був майже неможливий...

— Мій боже! Мій боже! — скрикнула Целя ламаючи руки.— Але ж то страшенно! Бідна Оля! Але ж що могло попхнути її до такого розлучного кроку?

— Легкомисність, прошу пані,— суворо І рішучо відповіла пані Грозицька.

Целя видивилася на неї лигаючим поглядом.

— Зараз по її смерті,— говорила дальше пані Грозицька, притишуючи трохи голос,— лікар сконстатував, що смерть узяла не одну жертву, але дві.

— О божеі — скрикнула Целя.

— Так, так! А пан Вимазаль, яко їх сусід, віддавна знав, про зносини Ольги з якимось академіком, що, мабуть, мав з нею женитися, але перед півроком подався на судову службу до Боснії. Здається, що тут і треба шукати ключа до цілої сеї історії.

Целя сиділа мов нежива. Пробудило її з остовпіння аж питання якоїсь панночки, ніби швачки, ніби панни склепової:

— Прошу пані, чи нема для мене листа під адресою "Кароліна Пташок"?

Целя машинально винайшла лист, адресований мужеською невправною рукою, подала його врадуваній панночці і знов сіла, силкуючись упорядкувати свої думки. Але пані Грозицька не вистріляла ще всього засобу своїх набоїв.

— І представте собі, пані, зараз на донесення лікаря прибула комісія судово-лікарська. Трупа взяли до трупарні, де сьогодні мусять його секціонувати, а суд зарядив слідство, відки і яку мала вона отруту. І що ж показалося? Бідачка властиво не хотіла відбирати собі життя. Хотіла тілько, знаєте, пані,— тут пані Грозицька підійшла до Целі і шепнула їй до вуха кілька слів, від яких лице Целі облилося в першій хвилі ярким рум’янцем, а за хвилю поблідло, як полотно,— бо боялася стратити службу на пошті і зашкодити іншим женщинам, що остають у публічній службі. Ну, що ви на се скажете! Так дословнісінько вона й написала в карточці, коли мати десь на хвилю відвернулася, на кілька мінут перед приходом доктора. Що ж робить! Вишукала собі десь якусь бабу з гір, яка обіцялась їй за кілька ринських зварити якогось зілля, що мало зарадити всьому лихові. Отже, не знати, чи то баба кепського зілля наварила, чи, може, бідна Ольга зажила його більше, ніж було потрібно, досить, що замість затерти сліди своєї легкомисності, сама через неї наложила головою.

— Страшно! Страшно подумати! — шептала Целя, а її жива уява підхоплювала кожне слово Грозицької і перетворювала його на живі картини, страшенно виразні і пластичні. Вона бачила Ольгу, яка, крім своїх прегарних очей, зовсім не визначалася вродою, на таємних сходинах з улюбленим; уявляла собі, як, спонукана своїм гарячим темпераментом і його пестощами та намовами, вона на хвилю тратить з очей границю, через яку обов’язковий суспільний порядок не позволяє переходити безкарну... Але найживіше, аж до почуття фізичного болю, вона уявляла собі її муки, коли розбилася надія на скору направу зробленої похибки, коли улюблений зрадив її, а рівночасно звільна, але з неохибною певністю заповідалися наслідки хвилевого забуття. Тепер тільки почала Целя розуміти цілий душевний стан своєї приятельки в остатніх часах, її вічну задуму і смуток тої невгомонної вперед щебетушки, часті і наглі зміни в її гуморі, незрозумілу дражливість, безпричинові скоки від сміху до сліз, або напади дивної якоїсь мрійності, якої у неї давніше не бувало. Сльози силоміць тислися до очей Целі і душили її в горлі, коли нагадала, як часто Ольга, особливо в остатні дні, засівши з нею десь у кутику, шепотом, швидко, з перериваним віддихом малювала перед нею щастя материнства, якого не зазнала і яке пристроювала в найчудовніші квіти своєї уяви. "Ах, боже! — говорила вона.— Мати таке маленьке-маленьке дитяточко, знати, що воно моє, могти його пестити і тулити до себе,— що за щастя! Неба не хочу, тілько один день такого щастя! Бачити, як воно, манюсіньке, тріпонеться, як простягає до тебе пухкенькі кругленькі рученята, як усміхається рожевими усточками, як приляже до твоєї груді всім своїм дрібненьким єством — і чути, що воно твоє, частина тебе самої — ох, Целінько! тілько день, тілько годину такого щастя, а потім я готова вмерти в найстрашніших муках!" І яка ж страшенна мука, яке пекло мусило клубитися в душі тої нещасної, коли, так чуючи і так думаючи, зважилася підняти руку на ту живу істоту у власному лоні!

Целя схопилася і почала живо ходити по бюрі, силувалася прогнати від себе ті жахом проймаючі картини, що вгризалися в її мозок і морозили кров у жилах. Але розгарячкована уява не хотіла втишитися, висновувала щораз нові картини, брала їх під мікроскоп і ставила перед

очима Целі з невмолимою пластикою. Ціла скала могучих і болючих зворушень, від першого кроку, вчиненого в цілі відшукання фатальної баби, аж до зажиття отрути, ціла та страшенна драма, повна внутрішньої боротьби, унижень, тривог, розпуки і поривів безконечної чулості, стала їй перед очима. А прецінь же та дівчина, яку формалістичні і бюрократичні душі назвуть упавшою і легкодушною, в часі, коли йшла та страшенна боротьба в її нутрі, могла працювати в бюрі зі спокійним видом, могла чемно і терпливо обслугувати публіку, вдавати з себе веселу посеред веселих товаришок і ані словом перед ніким на світі не зрадити себе зі своєю мукою! Що більше, власне для того, щоб своїм упадком не скомпромітувати товаришок, вона відважилася на злочин. Целя почула правдивий перестрах перед тихим геройством тої дівчини. Її похибка, яку вона хотіла направити злочином, ціле те фатальне колесо від першого зла, що тягне за собою слідуючі, поки не пожре всеї душі, всеї істоти людської — цілий той омут щез із-перед очей Целі. В каламутних його хвилях вона бачила тільки одно — нещасну жертву, з серцем, прободеним сімома мечами, бачила велику любов і ще більше терпіння, за яке прощаються і найтяжчі провини.

І ясно стали перед її очима всі моменти остатнього акту страшної драми. Все повинно було відбутися тихо-тихо, щоб піхто, а особливо улюблена мати ні про що не знала. Під погрозою страхів напівдійсних, а напівфантастичних, роздутих уявою до велетенських розмірів, нещаслива дівчина випила приписану порцію відвару. Може бути, що сільська лікарка дала їй кілька порцій і казала пити в значніших відступах часу. Але коли в організмі почула перші наслідки відвару, коли перед її очима живо стала ціла велич, ціла люта неприродність сповненого злочину, коли подумала, що всі її надії на материнську розкіш в тій хвилі погибли безповоротно, а з ними разом погиб навіки й супокій її сумління, і всяка можність правдивої радості і щасливого життя — тоді нараз захмарився весь горизонт її ума, обхопила її бездонна пітьма і розпука, і в її припливі нещасна одним духом випила весь відвар, воліючи відразу скінчити все.

— Страшно! Страшно подумати! — шептала Целя спеченими устами. В голові їй мішалося. Чула якийсь нестерпний тягар на серці, що давив і

душив її. Аж сльози, які по хвилі полилися рясно, принесли їй полегшу. На щастя, була се година, коли до бюра найменше приходило публіки. Целя сіла в куточку за дверима і тихо плакала, час від часу тілько обтираючи сльози і виходячи зі своєї криївки, щоб обслужити нетерпливих гостей, що тупотіли ногами край решітки.

В сльозах розпливались острі стріли болю, легшим робився тягар, що придавлював її груди. Почувала тілько велике милосердя для всіх страждущих навіть задля власної провини, глибокий жаль над загальним горем людського життя. Постановила собі якнайчастіше відвідувати і потішати горем прибиту Ольжину матір. І що найдивніше, в її чистій дівочій уяві образ приятельки, упавшої і зганьбленої, зовсім через те не змалів і не заплямився. Навпаки, Целя почувала для неї незвичайну ніжність і пошану, як для мучениці.

VII

"І що ж таке всі мої дрібні дитинячі терпіння, знеохоти і розчарування в порівнянні до сеї страшенної трагедії!" — подумала Целя, обтираючи сльози і знов засідаючи до свого бюрка, куди кликала її нова купа листів, принесених із головної поштової експедиції. Вона кинулася до праці, щоб заспокоїти себе по дізнаних зворушеннях. Аж коли скінчила сю працю, кинула оком на лист Стоколоси, що лежав тут же під її рукою і досі не був розпечатаний. Сим разом одначе її душа, потрясена до глибини, далека була від усяких насмішок і погорди. Серце її повне було співчуття навіть для горя того бідного, упослідженого (як їй здавалося) безумця. Розрізала коверту і почала читати.

"Ваша правда, пані, цілковита правда! — писав їй Стоколоса.— Треба було аж нинішньої досадної научки, яку Ви, пані, дали мені, може й без повзятого згори наміру, щоб отворити мені очі на цілу ненатуральність моїх відносин до Вас. Бо й справді, що ж я можу осягнути своєю глупою влазливістю? Ви, пані, не любите мене, не хочете й знати про мене і були настілько щирі, що дали мені пізнати се зовсім недвозначно. Спасибі Вам за се! І богу дякувати, що так воно сталося. Тілько сьогодні, під впливом

острого болю, я вглянув глибше в себе самого, в саму вдачу свойого чуття, і пізнав, що ми не сотворені для себе, що коли б навіть Ви, пані, з такої чи іншої причини згодилися бути моєю, то се було би, може, для Вас і для мене найбільшим нещастям. Так, панно Целіно, любов моя справді така, що затроїла би Вам життя. Гаряча, пристрасна і заздрісна любов чоловіка з великим засобом фантазії, гарячої крові і самолюбства, чоловіка, якому доля в дотеперішнім житті поскупилася на все, що можна назвати взаємністю і особистим щастям,— така любов не знайшла би границь, швидко перемінилась би на шпіона, скупаря, на тюремного сторожа і тирана. Дрожу на саму думку про ті консеквенції, до яких вона могла б мене завести, про ті безконечні ряди дурниць і нетактів, які я зміг би наробити з любові, про ті муки, які причинювало б мені ненастанно те переконання, що Ви мене не любите, не можете любити, що гордуєте мною, що бридитесь мною... а згори знаю, що такого переконання Ви не могли б мені вибити з голови ніякими запевненнями, ніякими присягами. Мороз по мені пробігає на саму думку про ту пропасть, в яку я готов був кинутися, коли б один відрух Вашої руки не був зупинив мене впору. Так спасибі ж Вам, дорога пані, стократ спасибі за ту хвилину болю, яка заразом пробудила в мені моральне єство, повернула мене до свідомості свого обов’язку!"

Целя читала той лист з чимраз більшим зачудуванням. Те, що вона подерла і викинула лист Стоколоси, видалось їй чимось таким далеким, таким чужим її теперішньому настроєві, немовби між тим фактом а теперішньою хвилею пройшли довгі роки. Для того-то незрозумілою видалась їй спочатку резигнація Стоколоси, і то якраз у хвилі, коли вона, наслідком якоїсь дивної асоціації ідей, готова була далеко прихильніше слухати його слів, ніж досі.

Хвилю вона думала, що весь той вступ — се тільки викрут закоханого чоловіка, фраза, вимірена на викликання ефекту. Для того поспішно обернула картку, щоби дочитати другу сторону, надіючися знайти там просьбу — відписати йому хоч би кілька слів, дозволити йому бачитися з нею або щось інше в тім роді. Тим часом кінець листа був короткий і зовсім сухий.

"Віднині не буду вже Вам, пані, докучати своїм видом. Вларе вертаю від нотаря, де я підписав контракт продажі своєї реальності, про яку я так часто снив, що станеться гніздом мого щастя і тихим пристанищем по бурях життя. Нехай іде в чужі руки! А я ще сьогодні з полудня виїжджаю зі Львова і надіюся, що не швидко верну до нього".

Підпис автора і нічого більше, ані слова, куди виїжджає. Ніякої просьби, ніякого бажання — нічогісінько.

— Ну, сей швидко надумався і, як видно, зовсім безповоротно,— прошептала Целя.— Я й не думала, щоб у нього знайшлося стілько сили волі.

І зітхнула. Хоч до Стоколоси було їй зовсім байдуже, то все-таки в її серці на хвилю пробудилося гірке почуття жалю і розчарування, таке саме, яке проймадо її колись, коли ще була малою дівчинкою' і під доглядом коханої матері гуляла по луці, ганяючись за метеликами. І кілька разів один із тих летючих цвіточків був уже зовсім близько її рученят, і вона з рознятими усточками і витріщеними блискучими оченятами помаленьку підкрадалася до нього, аж поки нараз він, сполоханий, не фуркнув свавільними викрутасами високо вгору і не щез із її очей, то мала Целінка морщила брівки, ламала губки і з загніваним личком кричала за ним: "Недобрий! Не потребую тебе!" Але тепер часи змінилися, і Целя не думала гніватися на метелика, котрий улетів у недосяглі простори.

"Що ж, може, воно ліпше так! Може, справді його правда",— думала вона, вдивлюючися в судорожно покривлені і нерівні, але виразні літери письма Семіона Стоколоси.

Вона пригадала собі, що кінець кінцем і сама майже те саме думала сьогодні рано, що й він пише. Але оскільки ж глибше, ширше гляділа вона тепер на се діло! Яким мілким видавався їй її власний ранішній суд! Якою софістичною і вимушеною резигнація Стоколоси!

— Ні, ні, ні! Неправда се, все неправда, що він пописав! — скрикнула Целя майже наголос, так що аж пані Грозицька обернулась і змірила її суворим питаючим поглядом. "До такого переконання, як він отсе пише, він не міг дійти! — снувалося дальше пасмо її думок. — А коли вмовив його в себе, то тільки поневолі, щоб замаскувати перед самим собою стид і своє упокорення! "Я не повірив би ніколи, що ви мене любите". Дурню, дурню! Одного погляду, одного стиску руки правдиво люблячої женщини досить, щоб наповнити тебе тою вірою! "Я замучив би Вас своєю любов’ю".— Целя всміхнулася напівжалісно, напіввизиваюче.— Ну, рада б я бачити, як би ти доказав сеї штуки! "Любов моя перемінилась би на тирана"... І се пише чоловік, який — голову даю за се! — за крихітку оказаної йому любові почував би себе до обов’язку бути вдячним увесь свій вік! Бідний ідеаліст! Він не знає, що поки тираном е любов і нічого іншого, поти тиранія та не може бути нещастям, ані злом і ніяка женщина, чиста, чесна, любляча і розумна, такої тиранії ніколи не злякається!"

Оттак думка її перечилася з листом Стоколоси, зовсім не дбаючи про те, що ще сьогодні рано перечилася і доказувала зовсім противне. Але швидко службові обов’язки перервали той хід думок, а коли по хвилі знов сіла і глянула на лист, то тільки шепнула:

— Що ж, нехай і так буде! Конець, то й конець! Щасливої дороги, пане Стоколосо!

Відтак зложила лист, всунула його до коверти і сховала до кишені. Сього листа рвати і викидати за вікно не думала.

VIII

Понад мурами міста пройшла буря, коротка, напрасна, літня. Загриміло кілька разів, густий грубий дощ пролився протягом десяти мінут, а за півгодини знов вияснилося. Вулиці були скроплені, курява змита, повітря свіже і пахуче, оскілько на се позволяла Полтва з

притоками. Целя в своїм бюрі майже не завважила сеї маленької революції в природі; в її душі кидались і бурхали далеко сильніші враження.

Аж надвечір відітхнула трохи. Публіка в сю пору перестає вже купами приходити до бюра, часом тільки який запізнений гість загляне сюди. Целя стала коло отвореного вікна і віддихала холодним, бурею освіженим повітрям. Перед її очима проходили по обох тротуарах безконечні ряди пристроєних дам і мужчин, що уживали вечірнього проходу, торохтіли фіакри і повози, лунали окрики перекупців, що продавали вчасні вишні і морелі, звільна і без перерви клекотіло містове життя.

І думка Целіни, змучена всім пережитим сьогодні, спочивала. В її голові настала тиша, одна з тих благословенних пауз, які настають часами тільки в молодім здоровім умі, що не стратив іще здібності відроджуватися з власних джерел, а в хвилях утоми мов суха губка отворює тисячі порів і очок і всисає ними нові враження, всисає цілий безмір зовнішнього світу, красоти природи і людського життя, щоб наситившися тим різнобарвним матеріалом, розпочати відтак нову працю в спокійнішім темпі і з новою силою. На хвилю Целя забула про все, що пережила донедавна, була тільки губкою, що всисає нові враження, чула себе так, як нині рано, тільки живою істотою, котра бачить, чує і почуває, — нічим більше. Здавалось їй, що вона гнучка, хитка тростина, що стоїть по коліна в воді при березі бистрої ріки. Звільна хитається тростина, колисана легкою хвилею, стиха шелестить, вторуючи своїм посестрам, і задумано глядить на могутні байдаки, сухе галуззя, диких птахів і людські трупи, що пливуть тут же поуз неї на каламутних хвилях. Куди пливуть і пощо? Хто би там допитував! А хто знає, може, в найближчій хвилі один із тих пливучих величезних предметів, попхнутий яким-будь випадковим штовшком, зачепить, зімне, зломить і з корінням вирве слабу, хитку тростину?..

— Добрий вечір, пані! — почувся в тій хвилі при дверях бюра знайомий голос. Целя стрепенулась і відскочила від вікна. Край дерев’яної решітки

насупротив її бюрка стояв доктор Темницький, похиливши свою могучу постать, щоб показати своє лице крізь решітку.

— А, добрий вечір пану! — відповіла Целя.

— Маю тут до пані два невеличкі справунки,— сказав доктор, злегка кивнувши головою.— Поперед усього я хотів би надати отсей лист яко рекомендований. Адже се до пані?..

І, не чекаючи на відповідь, ввіткнув Целі лист у руку, хоч знав, що рекомендування листів не до неї належить.

— Ні, прошу пана,— відповіла Целя,— се до пані Грозицької.— І віднесла його сама до сусідки. Що по дорозі, проходячи поуз лампи, зиркнула на адрес і прочитала: "Amalie Schmidt, Wien, Ottakring, Haus Nr. 17, I. Stock, 10 Thür"*,— се прецінь була річ зовсім натуральна.

По хвилі лист був вписаний, Целя вручила докторові рецепіс і взяла від нього 15 кр[ейцарів] порто.

— Красненько пані дякую! — сказав доктор, ховаючи рецепіс.

— А який же другий ваш справунок? — запитала Целя, думаючи, що доктор забув і забирається відходити.

— Завідомити паню, що наш сторож, який звичайно вечером проводжає вас додому, нагло заслаб.

— Ой, а що ж йому таке сталося? — скрикнула Целя.

. — Не знаю, що йому там,— байдужно відповів доктор.— Те тілько знаю, що сьогодні не може прийти, і коли, пані, позволите, то я сповню нині ролю garde des dames 1 і проведу вас додому.

О, дуже пану дякую,— сказала Целя.— Тілько чи не ліпше було б, якби пан доктор був оглянув того бідного сторожа!

— О, про сторожа не бійтеся! — сказав доктор, сміючись.— Уже його там добре оглянено, та й слабість його не така небезпечна. Бачите,— додав з усміхом і майже шепотом, нахиляючися ще нижче,— неборачисько закропився трохи понад міру, ну, і...

Доктор значучо махнув головою, щоб показати повну безвладність "закропленого" сторожа.

— А ви, пані, довго ще мусите покутувати в сьому бюрі? — запитав по хвилі з усміхом.

— О, ні! Вже пів до дев’ятої,— сказала Целя поглядаючи на урядовий годинник,— а о дев’ятій наша служба кінчиться. Будьте ласкаві, пане доктор, увійти сюди до нашої клітки і сісти на хвилинку. Маю ще трохи роботи, але швидко буду готова.

Доктор охітно і без церемонії ввійшов за перегородку.

— Пан доктор Темницький! Пані Грозицька!—сказала Целя, познайомлюючи їх обоє. Пані Грозицька встала і поклонилася, спідлоба глянувши на Целю.

— Дуже мені приємно! — сказала своїм сухим голосом.— Батька вашого знала я колись... за ліпших часів. Бував навіть у нас. Ну, а тепер часи змінилися!—додала з силуваним усміхом.

В тих словах клубилося так багато гіркості, що доктор аж іздригнувся, немов почув дотик кропиви.

— Батько мій мало куди виходить, а про дім пані добродійки часто згадує з великою симпатією,— збрехав доктор, щоб затерти неприємне

враження слів пані Грозицької. Вона одначе вже не слухала його комплімента, але, відвернувшися, знов засіла при своїм бюрку і заглибилася в своїх паперах та рецепісах.

Доктор присів край бюрка Целіни при лівім розі, звернений до неї профілем. Мовчав і розглядав мізерне, шаблоново-урядове умеблювання тої клітки, поки Целя занята була списуванням і порядкуванням листів на слідуючий день.

— Що се за пані, до якої ви надали лист? — сказала вона вкінці спокійно, не піднімаючи голови від роботи.

— Моя наречена,— так само спокійно сказав доктор.

— Так?

І знов замовкла, тільки перо звільна бігало по паперу.

— Написав я їй те,— говорив дальше доктор тоном незломної постанови,— що диктувало мені сумління. Написав їй, що її не люблю і не можу любити, а без любові женитися не думаю.

Целя перестала писати і підвела на нього очі.

— Що ви мовите?

— Правду. Жертва одної сторони в подружжі — се тілько глупота або трусливість тої власне сторони, яка жертвує себе. А притім же та жертва все безцільна і безплодна. Такої ролі в подружжі я грати не хочу за всі скарби світу. Се я й написав їй. Завтра відсилаю їй перстень.

— Чи тілько не занадто поспішно поступаєте? — з усміхом запитала Целя.— Може, ви справді любите панну Амалію Шмідт, а тілько в віддаленні від неї на хвилю вам видалося, що не любите її?

— Ну,— сказав доктор, усміхаючися напів меланхолійно, а напів насмішливо і не зводячи очей з її постави,— треба тілько раз бачити панну Амалію, раз поговорити з нею, щоб дійти до певності, що ніякий нерозважний поступок супроти неї неможливий.

— Чи так!—сказала Целя.— Ну, але остро ж ви судите! Не дай боже нікому підпасти під ваш суд, остріший від ваших скальпелів і ланцетів! Бідна Амалія!

— Не жалуйте її, пані! — сказав доктор.— Я певнісінький, що й вона швидко потішиться по моїй страті. А втім, прошу пані, чоловік раз жиє, значить, перший його обов’язок — уникати прикростей там, де їх може уникнути, бо прикрості — се мінус життєвий, якого нам ніяка теорія і ніякий альтруїзм не в силі надолужити.

Целя тим часом з цілим завзяттям і з цілою натугою заглибилася в свою роботу. Кінчила її без поспіху, методично, як коли б ніякий доктор не існував тут же поруч неї і ніяка філософія егоїзму не була виголошувана з цілою рішучістю життєвого досвіду і непохибності.

IX

З ударом дев’ятої години — ані на хвилю скоріше— пані Грозицька встала зі свого крісла, посипала піском і замкнула свою книгу, поскладала на купки понумеровані вже на завтра рецепіси, осібно польські, а осібно руські, уставила в порядку тягарики від листової ваги, поскладала пера, заткала каламар,— одним словом, зробила на своїм бюрку взірцевий порядок, нарощуваний тільки множеством плям від чорнила на грубій бібулі, якою для ощадності прикрите було зелене сукно бюрка. Потім почала одягатися.

Целя була вже вбрана і чекала на неї.

— Нехай панство на мене не ждуть,— сказала пані Грозицька.— Поки стара педантка вбереться і з місця вирушить, панство будете вже на Маріяцькій площі. Впрочім наші дороги зараз від порога розходяться, а я вже, богу дякувати, в такім віці,— додала іронічно, похиляючи голову перед доктором,— що прохід вечером по вулиці не представляє для мене зовсім ніякої небезпеки.

— А, то добраніч пані!

— Добраніч панству!

Целя і доктор вийшли. Грозицька повела за ними понурим поглядом і прошептала:

— Наївна дівчина! Я певнісінька, що вона вірить сьому шарлатанові, а він їй плете сухого дуба. Та нехай собі вірить! Я її остерігати не буду. Побачимо, чи швидко вийде на таку саму стежку, як Ольга. Ой, мої молоденькі пані! Служба публічна — то не ваша річ! У вас кров кипить, уста тремтять, очиці палають, а все се приналежності на службі зовсім непотрібні, а навіть дуже, дуже шкідливі!

І Грозицька сумно похитала головою.

— Ну, але час мені додому,— сказала вкінці.— Боже мій, що то там діти роблять! Ой, служба, служба! Чую вже в костях її наслідки!

І, стогнучи, одягалася звільна, поки не прийшов поштовий сторож, щоб позамикати віконниці, погасити світло і замкнути бюрові двері.

А тим часом Целя, йдучи поруч доктора, розповідала йому з живим почуттям про смерть своєї товаришки і додала при кінці:

— Хотіла б я відвідати її матір, потішити бідну старушку в такім тяжкім горі. Та що ж, завтра рано знов маю службу аж до другої години з полудня, годі вирватися.

— Служба — то неволя,— глибокомисно докинув доктор.

— Чи так пан доктор думає? — живо відказала Целя.— А мені, прошу пана, донедавна зовсім так не здавалося. Навпаки, те регулярне, після годинника розмірене життя заспокоювало думки, чинило мене здоровішою, поважнішою, задоволеною. Прийду зі служби, з’їм обід, часом передрімаюся троха, читаю, піду на лекцію — І так минає день за днем. І я щаслива, бо, невважаючи на ту ніби неволю, а властиво на ті тісно означені рами, в яких обертається моє життя, я чую себе незалежною, чую що жию власною працею, що не впадаю нікому тягарем, не стою ні про чию ласку.

— Крім якоїсь там Грозицької, якогось там Вимазаля, Долєжаля і тим подібних бюрових молів,— злобно докинув доктор.

— Ні, прошу пана, я й про їх ласку не дбаю, бо знаю, що коли сповню добре свій обов’язок, то ніхто мені нічого не зробить. Я від них не залежу, а що стараюся жити з ними в згоді й гармонії, то вже така моя натура. Волю для святого супокою не одно й притерпіти, особливо коли ходить о дрібниці і о річі, в яких я сама не певна, чи моя правда. Але ж се, прошу пана, звичайні недогоди людського життя, а не тілько нашої служби.

Говорячи се, Целя впала в запал, оживилася незвичайно, видно було, що слова плили їй з серця. Чи то сумерки, що залягали по вулицях, слабо тільки розсвічувані газовими лампами, чи свіже вечірнє повітря, чи спокійний тон доктора додали їй такої смілості,— досить, що доктор ніколи ще не бачив її такою оживленою, як тепер. І ніколи ще вона не видалася йому такою чаруючою, гарною, як у тій хвилі, хоч він тільки в неясних зарисах міг бачити її лице, що паленіло ніжним рум’янцем.

— Ви сказали, пані, що все се донедавна так було. Хіба ж тепер що змінилося?

— Як би се вам сказати?.. Властиво довкола мене ніщо не змінилося, але я в собі чую якусь зміну. Відколи ваш таточко з завзяттям, гідним ліпшої справи, почав мене день у день догризати тою службою і розсновувати та розмальовувати перед очима всі її недогоди, відтоді, признаюся вам, зробилась я якась вразливіша на ті дрібні шпигання, без яких тут, звісно, не обходиться. Тягар моєї служби, якого я давніше майже не чула, починає, мов ярмо, вгризатися мені в шию. Маю часом хвилі знеохоти.

— А може, се тілько хвилі розбудженої свідомості?

— Що ж би се була за свідомість, така важка та болюща?

— Свідомість схибленої цілі, змарнованого життя, страчених сил! — з глибокою рішучістю і понурим голосом сказав доктор.

Целя аж зупинилася, перепуджена.

— Що се пан говорить! — скрикнула.— Ну, пане доктор,— додала по хвилі,— таких зловіщих слів я від вас не надіялася.

— Що ж, прошу пані, я лікар і з лікарського становища не можу говорити інакше. Не належу зовсім до тих людей, що спротивляються правам женщини до вищої освіти, до духової праці і до супірництва з мужчинами на полі публічної діяльності. Навпаки, нехай женщини вчаться, нехай думають, пишуть, працюють! Так багато ще поля неуправленого, так великий ще обшир незвісного і нерозслідженого, що чим більше тут робітників, тим ліпше.

— Хто би се чув, той би вас приняв за гарячого прихильника емансипації женщин,— жартуючи сказала Целя.

— І мав би повне праєо! — гаряче скрикнув доктор.— Я справді її прихильник. Нехай женщини емансипуються з усіх своїх слабостей, недостатків і пересудів, із темноти, чужоїдного життя і недумства. Тілько, яко лікар, я противлюсь одній емансипації і в тім пункті маю дуже сильного союзника — природу.

— Якій же то емансипації ви противитесь?

— Емансипації зі зв’язків сім’ї, подружжя, любові! — глибокомисно відповів доктор.— Те вічне нарікання на мужчин en géneral те розбуджування штучної ненависті до цілого вусатого і бородатого роду, та пропаганда емансипованого целібату і монастирства може в очах многих людей осмішити цілу справу. В моїх очах, розуміється, се тілько сумне, хвилеве збочення психофізіологічне, на яке я не то що не гніваюся, але гляджу як на предмет лікарської практики, шукаю його джерела і міркую над способом, як би його найліпше вилічити.

— Признаюсь пану докторові,— сказала серйозно Целя,— що хоч і сама я противлюся такому розумінню становища жінки яко чогось зовсім відрубного і протилежного мужчинам, то все-таки я не посміла би ніколи висмівати, ані осмішувати тих жінок, що заняли таке становище, ані навіть судити їх з такого лікарського становища, як ви. Бо прошу пана не забувати, що думка про права і суспільну працю жінки зглядно ще нова і мало розповсюджена навіть між самими жінками, то й потребує гарячих апостолів, пропагаторів і адептів, а через те саме мусить витворювати екстреми, які власним прикладом силуються дати свідоцтво справедливості і силі того напряму. Екстреми такі з суспільного погляду конечні, щоб отворити людям очі, аби ті люди, нападаючи на пересадні вискоки, привикли головний, основний напрям уважати чимось пожаданим, а далі й натуральним, таким, що само собою розуміється.

— Шкода, що пані не адвокат! — з усміхом сказав доктор.— Так славно ви бороните справу, про яку самі кажете, що ви противні їй. І признаюся вам, пані, що в цілій тій гарній обороні, власне, та заява була для мене найціннішою.

. — Для чого? Чи ви сумнівалися про се?

— Ну, міг сумніватися. Адже ж дотеперішнє ваше життя, а особливо те добровільне зношення поштової неволі не дуже-то сильно свідчить про вашу охоту до родинного життя.

Целя з досадою махнула головою.

— Не надіялась я від пана, щоб і ви промовляли до мене в тім тоні. Добровільне зношення неволі! Адже ж се з вашого боку гірка насмішка! Що ж маю робити? Чи йти жебрати? Чи жити на ласці яких свояків? Коли ж бо й свояків таких не маю! Чи вкінці...

Не докінчила. Були вже при цілі, в сінях дому, де жили.

— Ні, прошу пані,— сказав доктор, коли обоє звернулися до сходів,— нічого подібного я від вас не жадаю. Але є ще один вихід.

— Знаю, знаю, що скажете! — кликнула Целя.— Вийти замуж. Се так, як коли б ви вмираючому з голоду сказали: один тілько рятунок для тебе — щодень регулярно на обід їсти волову печеню. Дуже розумна рада, але вмираючий з голоду не має навіть кусника хліба.

— Ну, прошу пані, сим разом ваші аргументи дуже слабі. Аргументуєте, пані, порівнянням, яке хоч би навіть само в собі було більше натуральне, все-таки шкутильгало би. Поперед усього маєте, пані, слабе поняття про моє лікарське знання, коли думаєте, що я міг би чоловікові, вмираючому з голоду, дати таку раду. Волова печеня могла б його ослаблений організм відразу вбити. Я пораджу йому бульйон, а заразом кажу взяти його до шпиталю.

— Отже то, власне, отсе то й єсть! — сказала Целя.— Таким шпиталем для незамужніх і немаючих жінок мусить бути публічна служба, хоч би найпідрядніша і найменше відповідна їх бажанням і

здібностям. І я опинилася в тім шпиталі попросту для того, щоб не вмерти з голоду.

— Ну,— відповів доктор з солодким усміхом,— але, крім шпиталю, є ще й домашнє лічення.

— Для тих, кого на се стане!

— А якби так, наприклад, ви, пані, знайшли засоби на

таке домашнє лічення?

— Я? Де ж мені їх знайти? Хіба виграю сто стисяч на лотерії.

— Ну, се трудненько. Але коли б так, візьмімо, засоби знайшлися, чи приняли б ви їх, пані, чи, може, відкинули б їх з якої фальшивої амбіції?

— З фальшивої амбіції? Сеї у мене чей же нема! Залежало би се від засобів і від джерела, з якого походять.

— Джерело як бог приказав, а засоби, візьмімо так, скромні, але для домашнього лічення вповні відповідні.

— Признаюся пану,— сказала Целя, зупиняючися в сінях перед дверима помешкання,— що зовсім не розумію, про яке лічення і про які засоби се ви говорите.

— Може, воно й так,— з якоюсь двозначною міною сказав доктор.— Можемо про се поговорити іншим разом. Ви, пані, прецінь прийдете до нас на вечерю?

— Або я знаю?

— Прийдіть! — сказав доктор сердечно.— Батька нема дома, а мені зовсім їсти не хочеться самому. Та й так... поговоримо, коли вас се не буде нудити.

— Ну, то до побачення! — сказала Целя і, подавши йому руку, пішла до своєї світлички.

X

При вечері, ломимо докторського запевнення, був присутній старий Темницький. Доктор мовчав і старався навіть не глядіти на Целю. Старий Темницький був також якийсь понурий, а Целя, яка надармо ламала собі голову над тим, що властиво хотів сказати їй доктор, самаа не мала охоти розпочинати розмову. Тож зараз по вечері відійшла до свого покою, толкуючися тим, що завтра рано мусить устати до служби.

Мусила переходити через кухню, де на момент зупинила її Осипова, оповідаючи про сторожа, який, упившися, наговорив грубіянств господареві камениці, а особливо старому Темницькому, про котрого на всю вулицю викрикував такі погані історії, що аж слухати гидко.

— Ну, але буде йому за те в поліції! — додала стара.

— Як то, його взяли на поліцію?

— Авжеж! Пан Темницький знайомий зі старшим комісаром, побіг пожалувався, ну, і взяли нашого сторожа. Вже на його місце іншого маємо.

— От як! — сказала Целя дивуючись.

— А чи не паннунця то загубили сей лист? — сказала Осипова, добуваючи з-за пазухи пом’ятий розпечатаний лист і даючи його Целіні.— Може, знов яка дурниця,— додала вона,— і паннунця на мене

розгніваються, але така вже моя доля, що все до паннунці з листами налажу.

Целя зирнула на лист і затремтіла.

— Відки Осипова має той лист?

— Та я знайшла його ось ту на сходах! Я гадала, чи не паннунця його випустили. Най-но паннунця глянуть досередини, може, там письмо інше, не належне до сеї коверти. Письмо лежало осібно, се я сама його вложила до коверти.

Целя виняла письмо, зирнула в нього до лампи — і зареготалася голосним сердечним реготом.

— Ха, ха, ха! Отсе так! Отсе гарно! Отсе цікаво! Ха, ха, ха! — реготалася Целя, складаючи письмо і ховаючи його знов до коверти. Регочучись, вона вбігла до свого покою, але тут нараз її регіт урвався, уста зціпилися, лице поблідло. їй починало дещо прояснюватися в голові, але яке ж болюче було те прояснення! Вона швидко почала ходити по покою, далі зупинилася при вікні і притулилася чолом до холодної шиби. В її уяві мигнув образ Стоколоси з переляканою фізіономією, блискучими очима, згорблений і невродливий, але з гарячим і щирим серцем. Хвильку він немов вдивлювався їй у лице, а потім лице його поволоклося невимовним сумом і звільна розплилося в сірій імлі. Целя махнула рукою.

— Що мені з того! Був мені чужим і лишиться мені чужим. Се не жадна страта.

Важче дзвеніли струни її душі на згадку про Ольгу. Фантазія Целі, що всяку думку зараз пристроювала в пластичні картини, в одній хвилі розвернула поперед нею широкий, запилений і погано вимощений шлях. Се жіноча публічна служба. Тим шляхом іде нечисленна жмінка жінок, молодих і старих, веселих і понурих, повних надії і повних зневір’я.

Здається, що всі вони йдуть усуміш, рівним, розміреним кроком, але прецінь, приглянувшися ближче тій громадці, видно неначе три купки, три стежки на шляху.

Стежкою направо йде купка жінок, у яких у серцях горе життя, розчарування і службовий ригор висушили відмолоджуюче джерело чуття і людської самодіяльності. Се — жінки-бюрократки, які непохитно пильнують своїх обов’язків у житті, але жінки з дуже затісненим круговидом життєвих інтересів, симпатій і антипатій. Се — людські істоти, симпатичні з многих поглядів, гідні співчуття також з многих поглядів, але дуже зредуковані, упрощені, зведені, так сказати, до спільного знаменника. Курява дороги насіла на них густою верствою, вгризлася в їх шкіру і вигризла з неї всякий колір, усякий полиск свіжості.

Другою стежкою, наліво, йдуть істоти, якраз противні тамтим, живі, палкі і повні бажання жити, повні запалу до праці, повні посвячення і співчуття, але власне для того наражені на найтяжчі покуси, на найбільші небезпеки, похибки і помилки. В тій групі нема одностайності й уніформи; тут кожде лице — справді відмінна фізіономія, тут повно руху та контрастів, лунає сміх і глухо стогне розпука, а здовж шляху, яким пройшла ся громадка, від часу до часу лишається якийсь недовідомий останок: то труп, то калюжа крові.

А третій шлях — середній. Іде ним дуже мішана, найчисленніша компанія. Єсть тут жінки, загартовані досвідом, які з тяжкої життєвої боротьби винесли все-таки чутливе серце і непорочну душу; єсть молоді панночки.

яких щасливий темперамент хоронить від екстраваганцій, а молодість від рутини, натури гармонійні, з живим чуттям і бажанням діяльності, але кермовані більше розумом, ніж чуттям. Боротьби і внутрішніх роздвоєнь і тут не хибне, не хибне блудів і помилок, бо де ж їх хибує в ділах людських? Але скарб найдорожчий: людськість, гідність і індивідуальність людська в тій громадці хорониться свято, переноситься як найцінніше насліддя все наперед, до далекої кращої будущини.

Легке стукання до дверей перервало її мрії.

— Чи можу ввійти? — запитав у дверях доктор.— Чую, що, пані, ще ходите по покою, не спите, то й подумав собі...

— Прошу, прошу, ходіть ближче! —сказала Целя.

— Я тілько на хвилечку. Тато по вечері забрався до свого касина, а я не привик так вчасно йти спати. Але коли б я мав пані перешкодити...

— Ні, пане доктор, не чуюся сонною,— сказала Целя.— Прошу, сідайте.

Доктор сів і під час, коли Целя не переставала ходити по покою, він не зводив із неї очей.

— Дивна річ,— почав говорити по хвилевій мовчанці.—Дивлячися на вас, пані, так і здається мені, що читаю ваші думки, як з книжки.

— Се вам так здається,— відмовила Целя з усміхом.

— Ну, о що заклад, що знаю, про що ви думали в тій хвилі?

— Добре, о що заклад?

— О... о... знаєте, пані, як виграю, то тоді скажу свою ціну, а як програю, то ви подиктуєте.

— Могло б вас багато коштувати те, що я подиктую.

— Все одно. Але я також буду вимагати неабиякої річі.

— Я спокійна, пристаю. Ну, говоріть, про що я думала.

— Про одного панича, що зветься СемІон Стоколоса.

Доктор сказав ті слова звільна, з притиском, вперши

прошиваючий погляд у Целине лице. Вона стояла насупротив нього. Слова доктора, бачилось, не зробили на неї ніякого враження.

— Я знала, що ви в той бік стрілите, хоч і не надіялася таких слів. Ви програли, пане доктор. Я думала про долю жінок у публічній службі.

— Слово честі?

— Слово честі!

— Прошу диктувати своє вигране.

— Мусить пан доктор, як на сповіді, визнати мені три правди,— напів гумористично, а напів з якимось нервовим неспокоєм сказала Целя.— Поперед усього, відки пан доктор знає Семіона Стоколосу і на якій підставі судить, що я могла думати про нього?

— О, на се питання дуже легка відповідь. Пана Стоколосу знаю ще з гімназії. Власне сьогодні, коли ви, пані, вийшли до служби, я побачив його крізь вікно, як ішов вулицею. Випадково побачив його і мій тато і показав мені на нього, як на того молодого чоловіка, з котрим... котрого... про котрого він згадував при обіді.

Кров ударила Целі до голови.

— І ви зараз увірили, що я маю з ним якісь ближчі зносини! — скрикнула вона.— Фе, пане доктор, стидайтеся!

— Що ж, хіба в тім було би що злого? Пан Стоколоса чоловік здібний і симпатичний, невважаючи на свою... комічну поверховність.

— І невважаючи на се, мені до нього зовсім байдуже.

— А прецінь же ви, пані, кореспондуєте з ним.

— Помиляєтеся, пане. Я одержала від нього пару листів, се правда, але на жадний не дала йому відповіді.

— Ну, так! Візьмім так, писаної відповіді ви йому не дали, але усну.

— Пане доктор! — скрикнула Целя прикрим, болючим голосом.

— Але ж прошу пані, адже ж і се не було би ніяким злочином.

t — Але коли б було фактом, то я би з тим не крилася.

— Га, то перепрошаю! Нехай пані перейдуть до другого пункту, коли ласка.

— Ні, пане, дарую вам другий пункт,— сказала Целя з досадою.

— Ов, пані вже й гніваються на мене,— сказав доктор.—Може, кажете йти геть?

— Але сидіть, сидіть! Хто вам сказав, що я гніваюся? — поспішно сказала Целя.

— Ну, спасибі за дозвіл! А щодо другого пункту, то я можу пані відповісти на нього і без запитання. Пані хотіли знати ближчі подробиці про панну Амалію Шмідт. І овшім!

Целя глянула на нього з зачудуванням, вкінці засміялася голосно.

— Сим разом угадали. Але пам’ятайте: говорити правду!

— Що ж,— сказав спокійно доктор,— не маю причини скривати правди. Панна Амалія Шмідт — се, як я вже пані говорив, дочка протомедика віденського головного шпиталю, має 28 літ і єсть спадкоємницею півмільйонової фортуни. А що я з її батьком у великій приязні, то сей старався делікатно наклонити мене, щоб я став його зятем. Ну, нічого гріха таїти, чоловік не святий, полакомився не стілько на маєток, скілько на кар’єру, яку мені обіцював д-р Шмідт, і заручився з панною. Але сьогодні, як пані бачили, я відписав їй "слово твердо" і розірвав ті заручини.

— І се правда? — запитала Целя, пильно дивлячися докторові в лице.

— До слова правда!

— Слово честі?

— Слово честі! — без запинки сказав доктор.

— Ну, добре. А що ж властиво склонило вас до того розриву?

— Що мене склонило? Гм! — сказав доктор, удаючи заклопотаного.— Позвольте, пані, що наразі лишимо се питання на боці, бо воно і так не належить до теми другого пункту — панни Шмідт.

— Так, так!—сміючися сказала Целя.— Трактуймо річ парламентарно! Переходимо до третього пункту. Який властиво був змисл вашої вечірньої розмови? Може, воно нетактовно, що я так просто питаю, але, пане доктор, ви програли заклад, так уже, значить, не прогнівайтеся!

— Властивий змисл моєї розмови? Гм, гм! — І доктор сим разом справді з заклопотанням порушився в кріслі.— Се діло досить делікатне, і я не знаю, в якій би формі вам сказати його.

— Не дбайте про форму! Форма — се зрадник. Нехай річ сама за себе говорить,— поважно і навіть якось строго сказала Целя.

— Властивий змисл моєї розмови, прошу пані, такий, що я...— ті слова доктор цідив звільна, чимраз помаліше, аж вкінці шепотом, нахиляючися на кріслі, додав: — люблю вас!

І, сказавши се, схопився, кинувся до Целі, щоб. обняти її в свої могучі рамена. Целя зблідла, але енергічним рухом рук зупинила його.

— Ні, пане, сказала, — не забувайтеся! Сидіть.

Я ще маю вас де про що спитати. Кажете, що мене любите. Що ж, велика честь для мене. Очевидно, скажете також, що для мене ви покинули панну Амалію Шмідт, правда?

— Ну, а як би й так!

— Також велика честь і велика жертва для мене, о, велика! — з якимось нервовим притиском сказала Целя.— А тепер скажіть, чого ви жадаєте від мене за ту честь і за ту жертву?

— Дивно ви, пані, висловлюєтеся,— сказав доктор.— Ані за ту честь, ані за ту жертву, ані за свою любов я не жадаю і не можу жадати від вас нічого. Я можу тільки бажати...

— Ну, так чого ж бажаєте?

— Щоб... щоб... ви хоч трошки полюбили мене.

— І пощо вам моєї любові?

— Ах, пані! Як ви можете так питатися? Ваша любов була би для мене найбільшим скарбом, новим життям, була би...

— Пане доктор! — строго перебила його Целя.— Не вдавайте з себе поета! Се вам дуже не до лиця. Кілько разів ви говорили про себе, що ви чоловік практичний. То говоріть же по-свойому, практично.

Доктор видивився на Целю, яка стояла перед ним усе ще бліда, з затисненими устами і з виразом якогось сконцентрованого напруження і рішучості. Він окинув її бистро питаючим зором, у котрім на момент мигнуло щось як злобна насмішка і певність побіди, і сказав:

— Ну, пані, трохи ви мене розчаровуєте. Я не думав, що в таких річах ви такі практичні.

— А що ж ви думали? — відмовила Целя.— Що зловите мене на самі слова, котрим я маю причину не вірити?

— Маєте причину? — здивувався доктор.— Прошу, яка се причина?

— Се вже моя річ! — відповіла Целя.— Як прийде на мене черга говорити, то я скажу її, не бійтеся. А тепер говоріть ви, Тілько остерігаю вас, говоріть щиро!

— Хіба ж я досі не говорив щиро? — з міною ображеної невинності сказав доктор. . .

—До річі, пане доктор, до річі! Чого вам треба від мене?

Доктор поблід на се питання. Хвилю вагувався.

— Що ж, пані,— сказав він,— се було би моїм найгарячішим бажанням, найвищим ідеалом, але тут заходять деякі перешкоди, котрі треба би вперед усунути. Не думайте, що такою перешкодою я вважаю вашу бідність. Про се мені байдуже! Правда, на початок практики, на устроєння здалось би дещо фондів, ну, але в тім уже моя голова, не вам сим журитися. Важнішою перешкодою єсть...

Доктор на хвилю зацукався.

— Що таке? — спитала Целя.

— Ваша поштова служба, ось що! — сказав доктор і відітхнув, мовби звалив якийсь важкий камінь із грудей.

Целя гляділа на нього з німим зачудуванням.

— Так, пані! — свобідніше вже і навіть з якимось жаром говорив доктор.— Ані мій батько, ані я не пристанемо на те, щоб моя наречена з поштового бюра йшла під вінець. Жінка — се для мене таке святе, ніжне, недосягле, що я навіть у думці не можу без обурення бачити її там, на публічній виставі, на тім ринку, де безстидність і брутальна сила штовхаються в боротьбі за шматок хліба. Представляти собі вас, пані, серед тої юрби — се для мене таке болюще, таке понижаюче!..

Целя стояла бліда, холодна, непорушна. Тільки її груди хвилювали раптовно і швидко, свідчачи про глибоке внутрішнє зворушення.

— То що ж маю зробити? — спитала вона ледве чутно.

— Покинути пошту якнайшвидше, хоч завтра!

— І куди ж відтак подітися? Адже ж тут... у вас... на вашій ласці бути не можу, не будучи ще вашою.

— Ну, на ласці! Яких ви слів уживаєте? Для того,

кого люблю, всяка ласка, всяка жертва єсть тілько обов’язком. Правда, тут вам бути ніяково, але на се єсть рада. У мене є стара тітка в Станіславі, відвезу вас до неї, побудете там, поки тут усе буде готове до шлюбу. Ну, що, згода?

І доктор з усміхом знов простер рамена, щоб узяти її в свої обійми.

— Ще ні,— холодно сказала Целя.— Тепер моя черга сказати слово. Не буду говорити довго. Прошу вас, пане доктор, прочитайте мені наголос отсей лист і поясніть його зміст!

І вона подала йому письмо, яке перед тим дала їй Осипова.

Доктор зірвався з крісла мов опечений, кинувши оком на грубі каракулі та курячі лапи, якими надряпане було його ім’я на коверті.

— Відки ви взяли се письмо? — сказав він різко.

— Не бійтеся, пане доктор, я його не вкрала,— холодно відповіла Целя.— Осипова знайшла його на сходах і, думаючи, що воно моє, подала його мені. Лист був осібно від коверти, і, поглянувши на лист, я побачила рахунки за прання, за миття підлоги, за чищення чобіт, а під ними підпис: "Amalia Schmidt, Ihr altes Stubenmadl" ł. Аж тоді я глянула на коверту і побачила, що письмо се адресоване до вас. Прошу, пане доктор, звертаю вам сей цінний документ.

Доктор стояв, як то кажуть, ні в п’ять ні в дев’ять, а далі з силуваним усміхом почав звільна:

— Ну, панно Целіно, і що ж з того виходить?

— Нічого,— сказала Целя,— окрім хіба того, що ви словом честі запевнили, що ваша байка з панною Амалією правдива. Значить, тепер я знаю, яка ваша честь!

— Але ж се жарт, невинний жарт!

— Такий самий невинний, як той, котрий ви хотіли зробити зі мною! О, тепер я зрозуміла вас! Тепер знаю, що вам завадила моя служба! Знаю, до якої тітки ви хотіли завезти мене! Знаю, в якім значінню ви хотіли зробити мене своєю! Боже мій, боже! — додала, вибухаючи голосним плачем.— І що я вам завинила, що ви так насміхаєтеся наді мною? Що ви, як ті вовки, від першої хвилі тілько над тим І міркуєте, щоб пожерти мене, втоптати в болото, зогидити у власних очах!

І, заливаючися гарячими слізьми, в знесиллі впала лицем до подушки. Тяжке хлипання потрясало всім її тілом. Доктора давно вже не було в покої, а замість нього стара Осипова, мов мати, нахилялася над плачучою дівчиною.

Пізно Целя заспокоїлася і довго не могла заснути. Життя видалось їй таким тяжким, небезпечним і зрадливим, як тому, хто заблудився в лісі, повнім гадюк, вовків і отруйного сопуху.

Другого дня через Осипову вимовила Темницьким помешкання. А з полудня, по урядових годинах на пошті, поспішила до старої Невірської. Нещасна жінка, що, бачилось, виплакала вже всі сльози над трупом Ольги, приняла Целю як перший промінь світла по темній ночі, її слова, повні гарячої, сердечної любові для помершої, повні чистого, дівочого співчуття навіть для її похибки і для її великого терпіння, старенька пила, мов оживляючу росу. А коли вкінці Целя розповіла їй свою пригоду з доктором Темницьким, бабуся міцно-міцно обняла її і, зрошуючи слізьми її молоде чоло, сказала:

— Моє дитятко золоте, бідне! Ходи до мене! Займи те місце, яке так нагло опорожнила люта смерть. Будь мені за дитину! Будемо любитися, будемо рятувати одна одну. А тих, котрі пасуть на нашу погибіль, нехай бог судить, як сам хоче!

Целя цілувала бабусю в зів’ялі руки, обливаючи їх слізьми.

Львів, у червні 1888 р